

De parallelle stad

Aspecten van het stedenbouwkundig werk van Aldo van Eyck

social prognosis by
URBANIST SPECIALIST

irritant or sign by
URBANIST ARCHITECT
OYSTER

RENEWAL
PEARL

Wanneer het werk van Aldo van Eyck wordt genoemd, denkt men meestal aan zijn gebouwen: de scholen in Nagele, het Weeshuis, het Moederhuis of, meer recent, Estec. Zijn stedenbouwkundig werk is veel minder bekend, terwijl het toch een cruciale rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van een stedelijke architectuur. Aan de hand van plaatsen en gebeurtenissen laat het denken van Van Eyck over de stad zich traceren.

Habitat, stijl en moraliteit

Otterlo 1959

'Vers une "casbah" organisée...' Met deze programmatische paradox eindigt het eerste nummer van de inmiddels legendarisch geworden redactie van Forum.¹ Voordat het tot deze laatste aansporing komt, wordt in ruim vijftig pagina's 'het verhaal van een andere gedachte' verteld. De verteltrant breekt met de bedachtzame en redelijke toonzetting die de Nederlandse architectuurtijdschriften tot dusver kenmerkte. Fel en ongekend agressief werken tekst, typografie, en beeld samen om het uiterst polemische verhaal te vertellen.

Op de eerste dubbelpagina wordt meteen duidelijk gemaakt waar het om gaat. De blik wordt gevangen door twee foto's die sterk contrasteren. De bovenste toont in vogelvlucht een uitbreidingswijk van Amsterdam, de onderste laat een straatafereeltje in Rome zien. Maar het is niet alleen het onderwerp dat de twee foto's zo verschillend maakt. De Amsterdamse luchtopname is bij bewolkt weer en van grote afstand genomen. Het gevolg is een grijs, vlak, en eenduidig beeld. De andere foto is van nabij genomen. De diepte die hierdoor ontstaat, wordt nog eens geïntensiveerd door het felle licht uit de trattoria dat door de donkerte van de nacht heenbreekt. Naar de randen toe sluit het beeld zich in gradaties donkergrijs, de geheimen van de Romeinse nacht. 'Feeling that you are somebody living somewhere.' Na het zien van beide foto's glijdt het oog haast vanzelf over dit citaat van Peter Smithson, dat in een groter lettertype schijnbaar toevallig naast de onderste foto is geplaatst. Het verhaal is allang begonnen voor er een letter wordt gelezen.

'Dit nummer is zowel een afsluiting als een begin. Aan het begin van dit begin behoren twee constatering. De eerste -dat Nederland in ruimtelijke zin onbewoonbaar wordt- is een realiteit die pas tot het bewustzijn doordringt als de ademhaling korter wordt. De tweede -dat architect en stedenbouwer, wier bestaan en bestaansrecht op het bezit, respectievelijk gebruik van verbeelding en beeldend vermogen behoort te berusten, tot het onbewoonbaar maken van dit kleine land een zeer groot aandeel hebben- is een paradox die eindelijk aan het geweten begint te knagen. Zelden waren de mogelijkheden ruimer. Zelden heeft een vak zo gefaald.'²

Met deze waardering van de Nederlandse wederopbouw raakt Aldo van Eyck aan een belangrijke verschuiving in de benadering van de woning- en stedenbouw, die na de oorlog binnen CIAM plaats vindt. De vooroorlogse analytische aanpak, waarbij het probleem uiteengelegd werd in onderdelen

Otterlo-congres,
vlnr. Hansen, Soltan, Pologni,
Rogers, Bakema, archief B&B

1. deze redactie bestond uit D.C. Apon, Aldo van Eyck, J.B. Bakema, G. Boom, Joop Hardy, Herman Hertzberger en Juriaan Schrofer, typografische vormgeving. Vanaf september 1959 tot aan 1963 worden 22 nummers uitgebracht. In juli 1967 wordt door deze redactie nog één nummer verzorgd.
2. Aldo van Eyck, 'Het verhaal van een andere gedachte', *Forum* 1959 nr. 7, p. 199.
3. Slotverklaring van het zesde CIAM-congres, Bridgewater 1947. Volledige tekst in S. Giedion, *A Decade of New Architecture*, Zürich 1951; Nendeln 1979, pp. 16-19. Als citaat opgenomen in Aldo van Eyck, 'Het verhaal van een andere gedachte', a.w., p. 201.

die apart bestudeerd konden worden, wordt ontoereikend geacht om een omgeving te maken 'that will satisfy man's emotional and material needs, and stimulate man's spiritual growth.'³ Tegenover de analyse wordt de synthese gesteld, een onderzoek naar de samenstellende krachten van stad en gemeenschap. De sociale en psychische dimensie van de massawoningbouw wordt het belangrijkste onderwerp van discussie. De technische en economische dimensie, onderwerp van vooroorlogse congressen, was immers al geïnstitutionaliseerd in de verschillende gemeentelijke diensten.⁴ Hoewel slechts een kleine groep rond Le Corbusier en Giedion de aanzet geeft tot deze verandering in benaderingswijze, wordt zij aanvankelijk op de congressen breed gesteund.⁵ Een radicalisering van de vernieuwing treedt op, wanneer de 'angry young men' nieuwe begrippen en categorieën voorstellen om het werk van de CIAM-leden te bespreken. Deze radicalisering heeft echter ook een destructieve kant. Zij richt zich niet alleen op de institutionalisering van de praktijk van stadsuitbreidingen, maar ook op de institutionalisering van CIAM zelf. 'Het congres in Aix-en-Provence wordt een keerpunt. Terwijl CIAM representatiever wordt, zet de vernieuwing door. [...] Blanche Lemco en John Voelcker brengen gedachten naar voren die CIAM niet meer los zullen laten. Alison en Peter Smithson -apocalyptisch geladen- verschijnen op het toneel. Ook Howell met zijn gigantische snor en Candilis, de brandende Griek. Bakema was er al.'⁶ Na dit congres blijven de angry young men elkaar regelmatig ontmoeten, en hun invloed binnen CIAM neemt toe. De CIAM-raad nodigt hen uit om het volgende -tiende- congres te organiseren. Op dit congres in Dubrovnik wordt besloten dat CIAM drastisch gereorganiseerd zou moeten worden.

*'Daar ook in CIAM versterkte ideeën en methoden moeizaam van bijeenkomst tot bijeenkomst plaats hebben moeten maken voor wat zowel vitaler als zinrijker bleek te zijn, en deze kentering bovendien zinbeeldig is voor wat ook in Nederland leeft maar nog niet voldoende duidelijk wordt uitgesproken, is het zeker van betekenis hier aan de hand van uitspraken en citaten uit rapporten [...] het ontstaan van een andere conceptie van architectuur en stedebouw [...] te volgen.'*⁷

Aan het einde van de inleiding van het eerste Forum-nummer legt Van Eyck zelf ondubbelzinnig de relatie met de recente ontwikkelingen binnen CIAM en daarmee maakt 'het verhaal van een andere gedachte' een dubbele beweging: de persoonlijke geschiedschrijving van de opkomst en ondergang van CIAM is tegelijkertijd een programma voor een andere aanpak van de massawoningbouw. Het is geen toeval dat een voorpublicatie van 'het verhaal van een andere gedachte' als opwarmertje wordt uitgedeeld aan de bezoekers van het eerste CIAM-congres 'nieuwe stijl'. Dit congres, dat van 7 tot 15 september 1959 in het Rijksmuseum Kröller-Müller in Otterlo plaatsheeft, wordt georganiseerd op basis van ideeën van de angry young men. Zo wordt het aantal deelnemers beperkt tot ongeveer veertig architecten die ieder concrete projecten moeten meebrengen. Dit werk wordt gepresenteerd en vervolgens bediscussieerd. Als coördinator en discussieleider treedt Jaap Bakema op. Aan het einde van het congres wordt besloten om CIAM op te heffen. Voor het zoeken naar een 'nieuwe architectuurtaal' wordt een brede collectieve beweging niet langer wenselijk geacht; het is een persoonlijke zaak voor individuen en kleine groepen. Om toch onderling contact te houden wordt een correspondentie-adres ingesteld: de 'Boîte Postale pour le développement de l'Habitat' (B.P.H.).⁸

*'It was found that the work on the panels could be distinguished in two parts: 1. The part which could be described as "neutral" in the present situation. This work, mostly of good quality, giving solutions for problems by means of architecture and urbanism as was promoted since 1928 by CIAM activity. 2. A part which could be described as "aggressive" in the present situation. The work on these panels shows an attempt to find out if architecture could be a language communicating more directly about human behaviour. This part of the panels can be distinguished in two: a) A small part showing architecture using modern and traditional means of expression. b) A big part giving attempts to touch individual and social qualities from which a new architectural language could be developed. Many of these panels were from the group who prepared the 10th CIAM congress at Dubrovnik in 1956. This group was called Team X.'*⁹

De slotverklaring van het congres in Otterlo is geen poging om een algemene noemer in de gepresenteerde projecten te vinden, maar een classificatie van verschillen. Zij bekrachtigt daarmee de desintegratie van CIAM. De verklaring bevat echter ook een waardering van de verschillen. Allereerst wordt onderscheid gemaakt tussen 'neutrale' en 'agressieve' projecten. De manier waarop dit gebeurt is niet altijd even zachtzinnig. Zo wordt de Amerikaanse architect Wendell H. Lovett aangewreven dat hij slechts ingaat op zijn plan -een woonhuis-, en niet op een algemeen idee over het wonen in de Amerikaanse samenleving en de consequenties hiervan voor de architectuur. Wil een plan het 'neutrale' overstijgen, dan moet het expliciet maatschappelijke vraagstukken als vertrekpunt nemen. De relatie tussen het leven van alledag en de vorm, met andere woorden het communicatief vermogen van de architectuur, dient centraal te staan. Deze 'agressieve' projecten worden vervolgens verdeeld in plannen die gebruik maken van een bestaande 'architectonische taal' en plannen die op zoek zijn naar een nieuwe. Stijl wordt in laatste instantie opgevat als een moreel vraagstuk. Dit is de kern van Bakema's verwijt aan Ernesto Rogers en zijn Torre Velasca in Milaan:

Otterlo-congres,
vlnr. Hansen, Van Eyck, Alison
Smithson, archief B&B

4. Van meet af aan kende de CIAM twee te onderscheiden inzetten: een avantgardistische en een rationalistische. De avantgardistische positie is een culturele positie: de architect, als onafhankelijk intellectueel, voelt het wezen van de tijd aan en geeft dat vorm. De rationalistische positie daarentegen is verbonden met de idee van een steeds verder gaande institutionalisering van volkswoningbouw en stedebouw. De rol van de architect is die van probleem-oplosser: problemen worden 'geobjectiveerd' en vervolgens met rationele methoden opgelost. In de jaren voor de oorlog is binnen de CIAM de rationalistische positie dominant. Na de oorlog verzet een deel van de tweede generatie congresgangers, met steun van Le Corbusier en Giedion, zich tegen de institutionalisering van de praktijk van stadsuitbreidingen. Zij pleiten voor een actieve rol van de architect, als alternatief voor de 'planningsmachine' en hernemen zo de avantgardistische positie. De onderwerpen voor de verschillende congressen illustreren deze verschuiving: 'de woning voor het bestaansminimum' (Frankfurt 1929) of 'rationele bebouwingswijzen' (Brussel 1930) tegenover 'het hart van de stad' (Hoddesdon 1951) of 'habitat' (Aix-en-Provence 1953).
5. Deze groep, waaronder Van Eyck en Bakema, stelt het vraagstuk van de representatie van de gemeenschap aan de orde. Het centrale begrip is 'core'. Hiermee kan iedereen uit de voeten, zoals de breed opgezette publicatie naar aanleiding van het achtste CIAM-congres laat zien. J. Thywhitt, J.L. Sert, E.N. Rogers, ed., *CIAM 8 The Heart of the City: Towards the humanisation of urban life*, London 1952.

*De groep ziet een belangrijke rol weggelegd voor de kunstenaar. Ook Van Eyck pleit vanaf het eerste naoorlogse CIAM-congres voor de 'verbeelding'. Aldo van Eyck, 'Commissie IIIb, architectonische expressie', S. Giedion, *A Decade of New Architecture*, a.w., p. 37; S. Giedion, *Architektur und Gemeinschaft, Tagebuch einer Entwicklung*, Hamburg 1956; Le Corbusiers concept van de 'synthese des arts'.*

Overigens werd Aldo van Eyck om Zwitserland tijdens de oorlog geïntroduceerd in de kring van kunstenaars en intellectuelen rond Giedion. Aldo van Eyck, *Niet om het even.... wel evenwaardig, van en over Aldo van Eyck*, Amsterdam 1982, pp. 8-17.

6. Aldo van Eyck, 'het verhaal van een andere gedachte', a.w., p. 216.
7. Aldo van Eyck, 'het verhaal van een andere gedachte', a.w., p. 200.
8. Voor een verslag van dit congres zie O. Newman ed., *CIAM '59 in Otterlo - Group for the research of social and visual inter-relationships, Hilversum 1961. In de 'Concluding Evaluation of the Otterlo Congres', pp. 218-221, komt de volgende dialoog voor tussen Bakema en Roth, de enig aanwezige representant van de 'oude' CIAM.*
Bakema: 'The work of the old CIAM people is not here. It is really not here (wat onmogelijk was, ze waren immers niet eens uitgenodigd!). So I should like then to eliminate the old CIAM people immediately. Are you agreed?' Roth: 'Yes.' Bakema: 'Fine.'
9. *CIAM '59 in Otterlo*, a.w., p. 10.
10. *CIAM '59 in Otterlo*, a.w., pp. 48-52. Scherprechter is Alison Smithson. Haar veroordeling van Lovett wordt een begrip binnen Team 10. Zo laat van Eyck zich ontvallen in een hevige woordenwisseling met Alison Smithson op de Team 10 bijeenkomst in Royaumont 'You're not talking to Lovett. Keep that in mind.' *Royaumont-tapes*, typoschrift, Bakema-archief, Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, p. 212.
11. *CIAM '59 in Otterlo*, a.w., p. 97.
12. Hiermee worden de Italiaanse ontwikkelingen (tijdelijk) uit het centrum van de contemporaine architectuur - gedomineerd door Team 10 - verbannen. De Italiaanse positie wordt verder uitgebouwd in het tijdschrift Casabella-Continuità. Rogers is vanaf de oorlog tot eind 1964 (nr. 295) hoofdredacteur. Aldo Rossi en Giorgio Grassi werken in die tijd binnen het onderzoekscomité van dit tijdschrift. Giancarlo di Carlo is in de vijftiger jaren aan het tijdschrift verbonden.

'I think that form is a communication of life, and I don't recognize in this building a communication about life in our time. You are resisting contemporary life.'¹¹ Voor Rogers is deze naadloze verbinding tussen het formele en sociale nu juist een groot methodologische probleem. Eerder in de discussie verdeelt hij het vraagstuk van moraliteit in de architectuur onder in drie momenten waarvan er twee bespreekbaar zijn -de integriteit van de architect en de consistentie van het object- en één onbespreekbaar, want methodologisch onmogelijk: de relatie tussen het object en het subject, ofwel de relatie tussen het werk en het publiek. Rogers vindt dit een kwestie van smaak. De stijlvrage blijkt dus ook een vraag naar de relatieve autonomie van de architectuur te zijn. Dit scheidt de Italianen van de angry young men.¹²

Onder de naam Team 10 blijft de groep angry young men elkaar in wisselende samenstelling onregelmatig ontmoeten.¹³ De architecten van Team 10 vinden elkaar in een gemeenschappelijke afwijzing van een geïnstitutionaliseerde beroepspraktijk en de scheiding tussen architect en stedenbouwkundige die hiervan het gevolg is. Ook is men het eens over het centrale vraagstuk. Dit is de 'habitat', opgesplitst in een aantal thema's: de vorm van de stad, de massawoningbouw en de vraag naar een nieuwe architectonische stijl.

Venetië 1976

Bijna twintig jaar later lijkt 'het verhaal van een andere gedachte' zich in Nederland te verwezenlijken in 'het bouwen voor de buurt'. Tegelijkertijd wordt elders het conflict tussen de Italianen en Team 10 -waarvan de kiem op het Otterlo-congres was gelegd- definitief in het voordeel van de Italianen beslist. Plaats van handeling is de Biënnale in Venetië, waar Van Eyck de Inquisiteur van de Utopie, Manfredo Tafuri, tegenover zich vindt. In een commentaar op de gebeurtenissen in Venetië vat Peter Eisenman het conflict nog eens helder samen: 'While for the architects of the fifties and sixties there was a continuing belief in a programmatic and social evaluation of the city, for those of the seventies the city became only one component of an internal search for a structural and typological essence of built form at all scales.'¹⁴ Niet alleen verschuift de aandacht van de sociale naar de formele aspecten van de architectuur, maar ook het vermogen van de architect om een actieve rol te spelen in de vervolmaking van het leven in de stad wordt sterk in twijfel getrokken. Uiteindelijk is dit een bevestiging van Rogers' stelling, dat de adequate beschrijving van een directe relatie tussen object en subject, tussen de stad en haar bewoners, tussen de mens en zijn omgeving, een schier onoplosbaar methodologisch probleem is.

Deze stelling maakt tevens duidelijk waarom de architecten van Team 10, ondanks een min of meer gelijkkluidend betoog, toch verschillende oplossingen voor het vraagstuk van de 'habitat' voorstellen. De oplossingen hebben met elkaar gemeen dat de architectuur vanuit het denken over de stad wordt gedefinieerd, en andersom, dat er architectonische modellen voor de stad ontwikkeld worden. Deze modellen blijven ook na Team 10 aanwezig in het werk van contemporaine architecten.

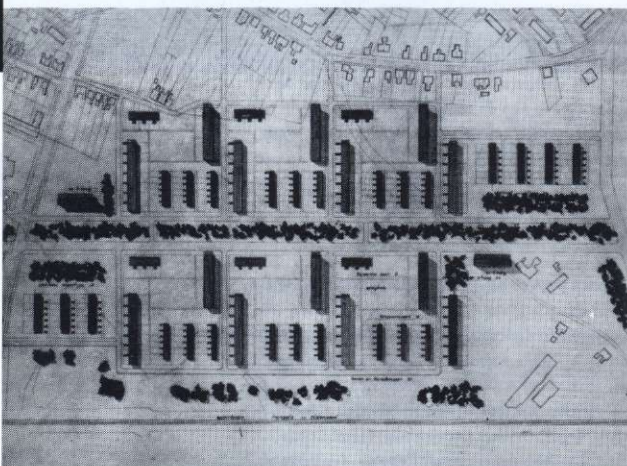
De configuratieve discipline

Nagele 1954

De eerste 'stad' waar Van Eyck aan werkt is Nagele. Dit dorp dat in de juist drooggevallen Noordoostpolder moet worden gesticht, is het studie-object van de Amsterdamse architectenvereniging 'de 8'.¹⁵ Begin 1948 maakt Van Eyck een aantal schetsen waarin de idee van het dorp duidelijk wordt vastgelegd. Een boomsingel begrenst het dorp. Ingesloten door de doorgaande wegen ligt in het midden van het dorp een grote open ruimte waarin winkels, bedrijven, sportvelden en een begraafplaats zijn gedacht. Tussen dit 'midden' en de boomsingel liggen de woningen - nog nauwelijks gearticuleerd. De voorzieningen en de woningen hebben ieder een duidelijk afgebakende plaats in het dorp. De kenmerken van de traditionele stad zijn aanwijsbaar in de simpele ruimtelijke opdeling van het plan: een ordening van rand en centrum -stadswallen en marktplein- met daartussen het woongebied.

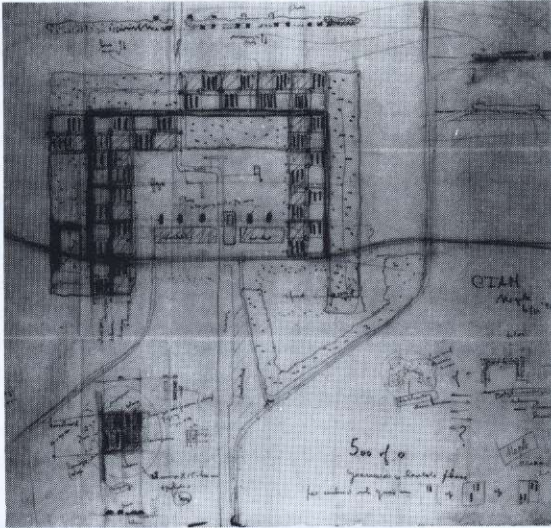
Deze ordening - die overigens ook Rietveld bijvoorbeeld voorstelt - is terug te vinden in het voorlopig ontwerp uit 1949. De verdere uitsplitsing van het programma leidt echter tot een grotere ruimtelijke differentiatie van het centrum. Zo krijgen de winkels, de bedrijven, de sportvelden en de begraafplaats ieder een aparte plaats. Weliswaar is de open middenruimte nog steeds aanwezig, maar het programmatisch draagvlak is drastisch gereduceerd.

In 1953 worden twee uitwerkingsvarianten van het voorlopig ontwerp gemaakt, waarin het woongebied verder wordt gearticuleerd. Samen met Daniël van Ginkel maakt Van Eyck één van beide plannen. In dit plan zijn de woningen gegroepeerd in vijf eenheden. De eenheden zijn allemaal verschillend en van elkaar gescheiden door uitlopers van de bosrand. De woonblokken in de

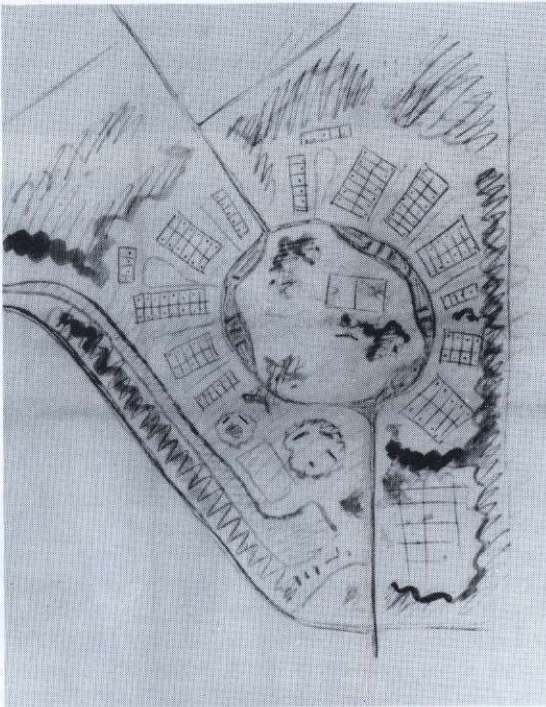
Van den Broek en Bakema,
Klein Driene, 1951, archief B&B

Aldo van Eyck, Daniël van Ginkel,
Nagele, uitwerkingsvariant B,
oktober 1953, archief Kamerling,
NDB

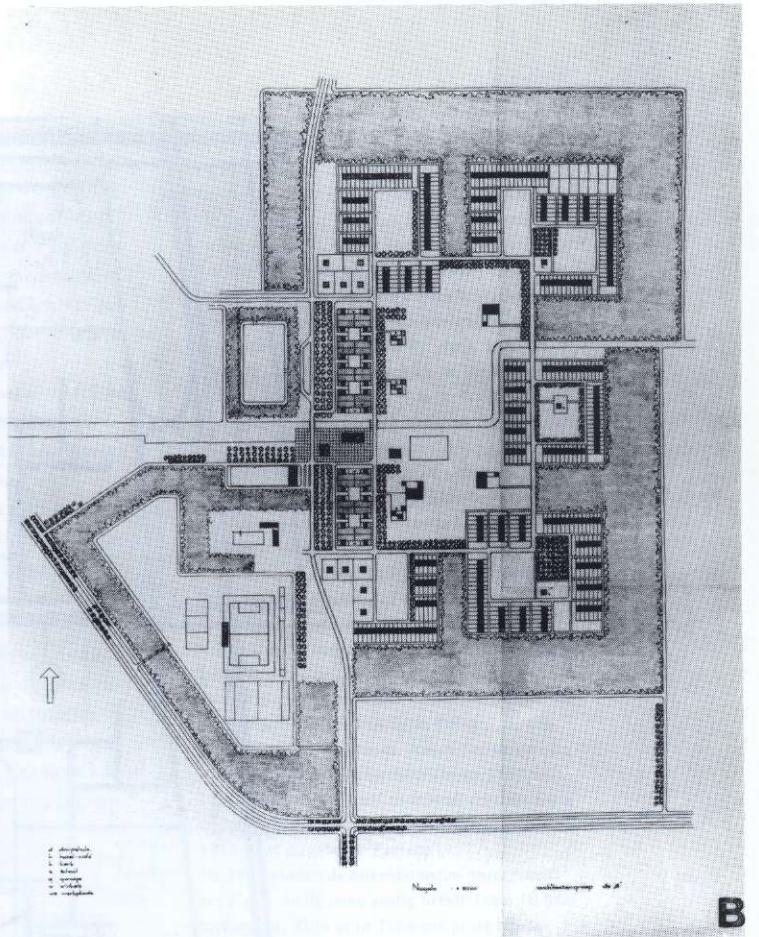

Jaap Bakema,
Nagele, schets, december 1952,
archief B&B

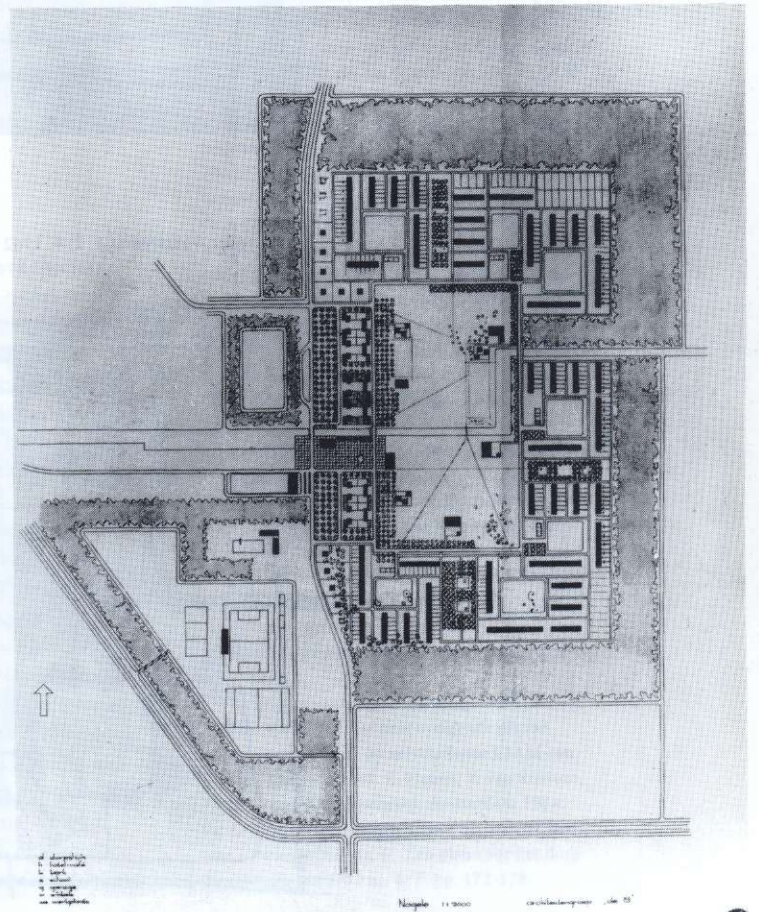
Aldo van Eyck,
Nagele, schets, maart 1948, archief
Kamerling, NDB

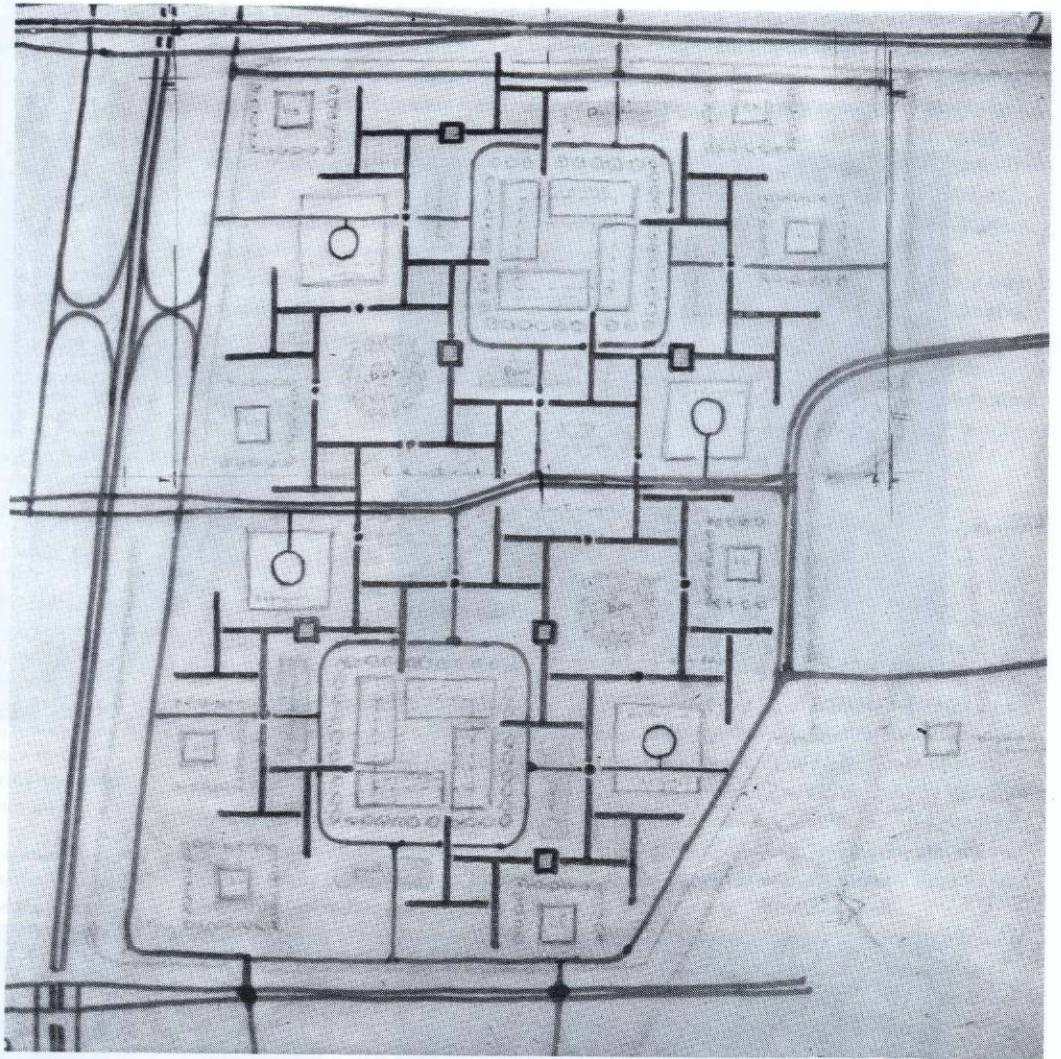
Aldo van Eyck, Daniël van Ginkel,
Nagele, uitwerkingsvariant C,
oktober 1953, archief Kamerling,
NDB

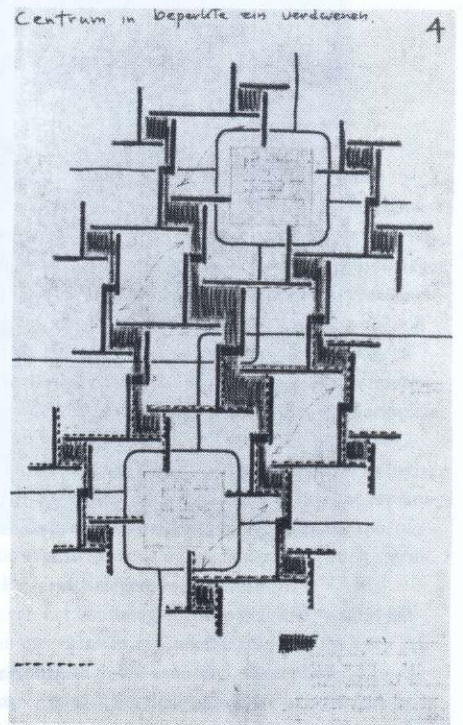
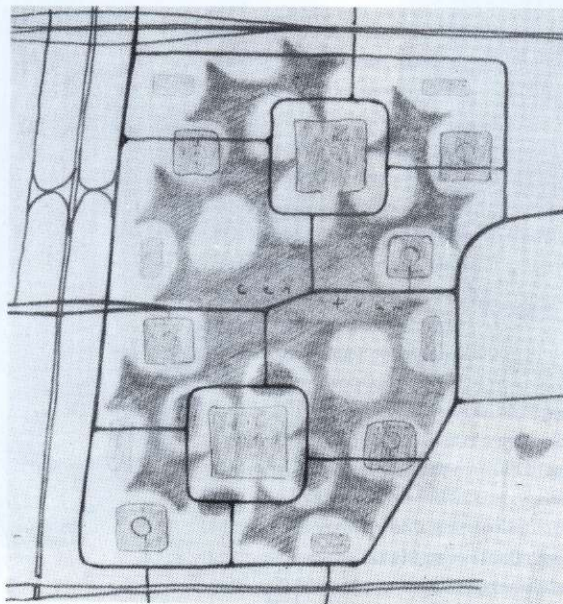
B

C

Aldo van Eyck,
Buikslotermeer, voorstudies 1, 2, 4, 1962

eenheid zijn rond een centrale ruimte geplaatst. Hiermee wordt een tweede ruimtelijke geleding aangebracht. De grote middenruimte van het dorp herhaalt zich in de kleine middenruimte van de wooneenheid. Ten dele zijn de eenheden in de grote middenruimte geschoven. De rondweg krijgt hiermee een dubbele betekenis: hij doorsnijdt zowel de grote als de kleine middenruimten. Juist op deze dubbelzinnigheid richt zich de kritiek. Dit is voor Van Eyck en Van Ginkel aanleiding om nog een variant te maken, die uiteindelijk wordt geaccepteerd. In dit plan zijn de eenheden weer terug geschoven. Ook de onderlinge verschillen zijn teruggedrongen. Het woongebied bestaat nu uit zeven min of meer gelijke eenheden rond de grote middenruimte, waarbij op de hoeken telkens twee eenheden, een kwart gedraaid, in elkaar geschoven zijn.

De herhaalbare wooneenheid wordt in Rotterdam vlak na de oorlog door de Dienst Ruimtelijke Ordening en enkele architectenbureau's ontwikkeld.¹⁶ Het merendeel van de betrokkenen is verenigd in de architectenvereniging 'Opbouw'. In 1952 wordt Opbouw betrokken bij de planvorming voor Nagele. Uit die tijd stamt een schets van Bakema, waarin het woongebied bestaat uit 15 identieke wooneenheden-met-groei-mogelijkheid. Twee jaar eerder paste Bakema voor het eerst de wooneenheid toe in een ontwerp voor de Hengelose wijk Klein Driene. Deze wooneenheid vertoont verrassende gelijkheid met de Nageler wooneenheid. De afmeting en de plaatsing van de woonblokken zijn vrijwel identiek. Toch zijn er twee essentiële verschillen die duidelijk maken wat de specifieke kwaliteiten zijn van Van Eycks behandeling van de wooneenheid.

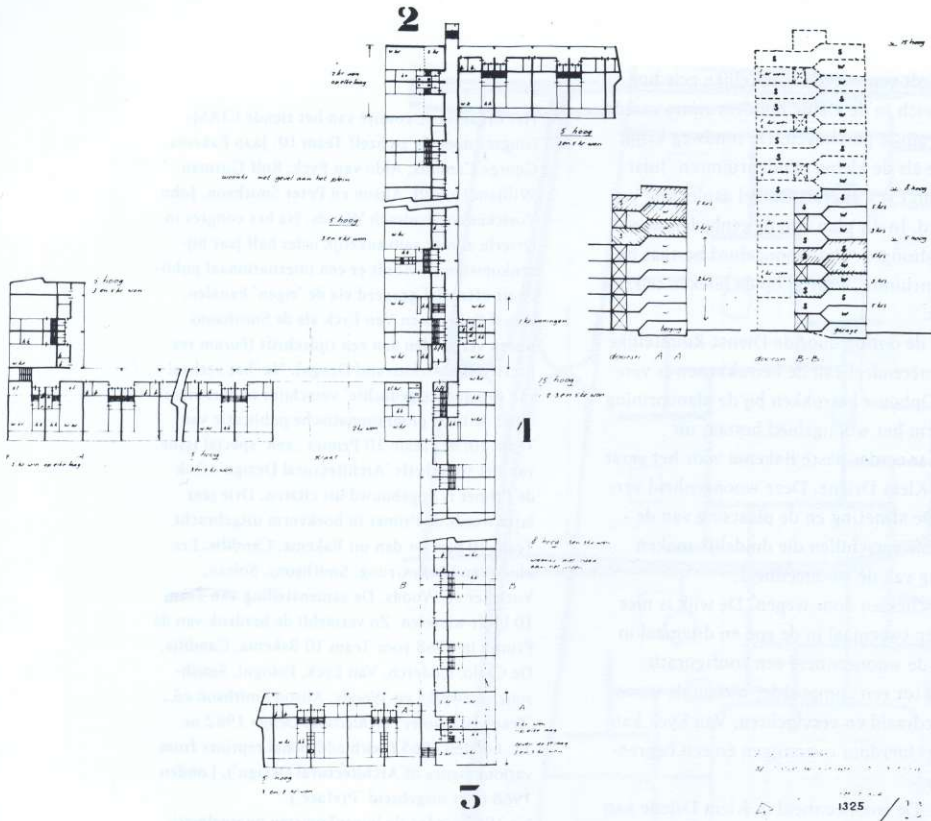
Klein Driene bestaat uit zes wooneenheden, onderling gescheiden door wegen. De wijk is niet meer dan een optelling: de wooneenheid wordt eenvoudigweg tweemaal in de ene en driemaal in de andere richting herhaald. In Nagele is dit anders. Hier is de wooneenheid een configuratie waarop gevarieerd mag worden. De optelling wordt bewerkt tot een compositie, waarin de wooneenheid als motief fungeert. Dit motief wordt gespiegeld, gedraaid en vervlochten. Van Eyck kan het additieve karakter van de optelling -in principe oneindig- hierdoor overstijgen en een begrenzing introduceren, namelijk de eindigheid van de compositie.

Het tweede verschil is de betekenis van de middenruimte. De wooneenheid in Klein Driene kan worden gelezen als rudiment van het traditionele bouwblok. De continue randbebouwing is uitgevallen in verschillende woonblokken, terwijl de ruimtelijke organisatie -het verschil tussen straat en binnenterrein- intact blijft. De wegen rond de wooneenheid zijn vergelijkbaar met de straat. Evenals de straat ontsluiten zij de woningen. Het speelplaatsje midden in de wooneenheid is dan het binnenterrein. Hoewel deze ruimte vrij toegankelijk is, is zij toch van een andere orde als de ruimte 'buiten'. In Nagele wordt deze reminiscentie effectief om zeep gebracht door de woningen via de middenruimte te ontsluiten. Het gevolg is dat de straat geheel verdwijnt: Nagele is een opeenvolging van centrale ruimtes. De consequentie hiervan is enorm. Als het karakter van een lineaire ruimte dynamisch mag worden genoemd, dan is het karakter van een centrale ruimte statisch. Met de eliminatie van de straat komt de dynamiek tot stilstand. Een landerige rust daalt neer.

Amsterdam-buisklotermeer 1962

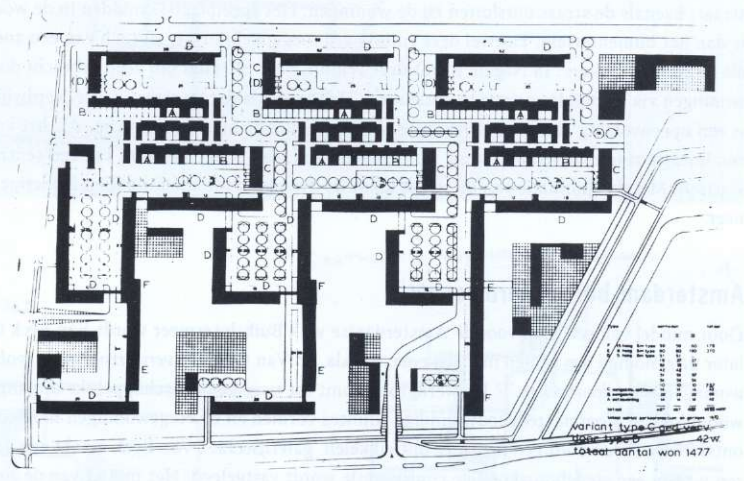
Door middel van een plan voor de Amsterdamse wijk Buisklotermeer wordt Van Eyck tien jaar later uitgenodigd om samen met Bakema, Stokla, en Van Gool 'de verstarring in de evolutie van de woningbouw te doorbreken'.¹⁷ De werkgroep komt tot twee gemeenschappelijke uitgangspunten: woonblokken moeten stedenbouwkundige ruimtes vormen en de etagewoningen moeten direct ontsloten worden door een nieuw te ontwikkelen 'galerijstraat'. Van Eyck maakt een aantal schetsen waarin een stedenbouwkundige configuratie wordt vastgelegd. Het motief van de compositie bestaat uit een turbine: vier woonblokken zijn in een roterende beweging rond een kleine centrale ruimte gegroepeerd. De herhaling van het motief doet steeds grotere ruimtes ontstaan. Door de vermenigvuldiging te paren aan een reeks van ruimtes die in grootte opklimt, wordt de potentiële dynamiserende werking van de turbine geneutraliseerd.¹⁸ Net zoals in Nagele is hier sprake van een opeenvolging van centrale ruimtes die statisch van karakter zijn. Ook in Buisklotermeer heerst rust. Toch zijn deze 'statische' centrale ruimtes anders dan die in Nagele. Zo verschilt bijvoorbeeld de aard van de begrenzing. In Nagele worden de centrale ruimtes slechts afgebakend door wegen, terwijl zij in Buisklotermeer architectonisch worden bepaald door de woonblokken. Geen zônes, maar hoven. Bovendien verandert het karakter van de schakeling. In Nagele is sprake van een hiërarchie: één grote ruimte verleent toegang aan zeven kleine ruimtes. In Buisklotermeer is deze hiërarchie veel indirecter. De compositie kent weliswaar haar accenten, maar deze verdwijnen vanzelf in het gebruik van de wijk: de beweging is door de aan elkaar grenzende ruimtes niet van te voren bepaald - bijvoorbeeld door de ontsluitingsstructuur. Het oplossen van de hiërarchie wordt tenslotte versterkt door iedere ruimte te 'bezetten' met een specifieke 'functie'. Functie moet in dit verband ruim worden opgevat: bos, bedrijven, patiowoningen, parkeren of bijzondere bebouwing. 'Het centrum in beperkte zin verdwenen,' schrijft Van Eyck op een van zijn schetsen.

13. Het organisatie-comité van het tiende CIAM-congres noemde zichzelf Team 10: Jaap Bakema, George Candilis, Aldo van Eyck, Rolf Gutman, William Howell, Alison en Peter Smithson, John Voelcker en Shadrach Woods. Na het congres in Otterlo zijn er aanvankelijk ieder half jaar bijeenkomsten en wordt er een internationaal publicair offensief gevoerd via de 'eigen' kanalen. Zowel Bakema en Van Eyck als de Smithsons waren verbonden aan een tijdschrift (*Forum* respectievelijk *Architectural Design*). Na 'het verhaal van een andere gedachte' verschijnt in december 1962 de twee programmatische publicatie van Team 10: de 'Team 10 Primer', een 'special issue' van het tijdschrift 'Architectural Design'. Ook de Primer is opgebouwd uit citaten. Drie jaar later wordt de Primer in boekvorm uitgebracht. Team 10 bestaat dan uit Bakema, Candilis, Erskine, Van Eyck, Grung, Smithsons, Soltan, Voelcker en Woods. De samenstelling van Team 10 blijft wisselen. Zo vermeldt de herdruk van de Primer in 1968 voor Team 10 Bakema, Candilis, De Carlo, Coderch, Van Eyck, Pogni, Smithsons, Wewerka en Woods. Alison Smithson ed., 'Team 10 Primer', *architectural Design* 1962 nr. 12; Londen 1965 ('with additional reprints from various issues of Architectural Design'); Londen 1968 (met uitgebreid 'Preface'). Na 1962 vinden de bijeenkomsten onregelmatiger plaats. In de jaren zestig breidt Team 10 haar invloed uit. Zo is er in 1966 een grote bijeenkomst in Urbino en organiseert Ungers in 1972 een Team 10 bijeenkomst op Cornell. Voor beide bijeenkomsten worden vele gasten uitgenodigd. Ondermeer Alexander, Jencks, Hollein. Daarna neemt de internationale betekenis van Team 10 snel af door de opkomst van een nieuwe generatie, die eerst nog slechts te gast was. Tot de dood van Bakema in 1981 blijft de vaste kern van Team 10 elkaar echter ontmoeten. In de tweede helft van de zeventiger jaren onderneemt Team 10 een laatste poging om wederom een internationale rol te spelen. Zo probeert zij tevergeefs de organisatie van de IBA in Berlijn in handen te krijgen. Ook krijgt zij weer de beschikking over een spreekbuis, wanneer Giancarlo de Carlo aangesteld wordt als hoofdredacteur van het nieuwe Italiaanse tijdschrift *Spazio e Società*. De inbreng van dit tijdschrift is echter gering in een veld dat rond 1980 gedomineerd wordt door het trio *Oppositions - Architectural Design - Lotus*. Veel informatie is ontleend aan het Bakema-archief, Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, Rotterdam.
14. Peter Eisenman, Commentary, *Oppositions* nr. 9, 1977, p. 19. Dit commentaar gaat vooraf aan een artikel van Oriol Bohigas over het werk van Van Eyck. Overigens is dit ook het omslagpunt in het openbare optreden van Van Eyck. Vanaf dit moment onkent hij op zijn beurt een niets en niemand ontziende 'Rats, Posts and other Pests'.
15. De ontstaansgeschiedenis van Nagele is elder uitvoerig beschreven. De opeenvolgende plannen voor Nagele worden op verschillende CIAM-congressen gepresenteerd. Z. Hemel, V. van Rossum, *Nagele, een collectief ontwerp*, Amsterdam 1984; G. Andela, 'Nagele, luthof voor het nieuwe bouwen', *Futura* 1982, nr. 6; 'Een plan voor het dorp Nagele', *Forum* 1952 nr. 6/7, pp. 172-178.

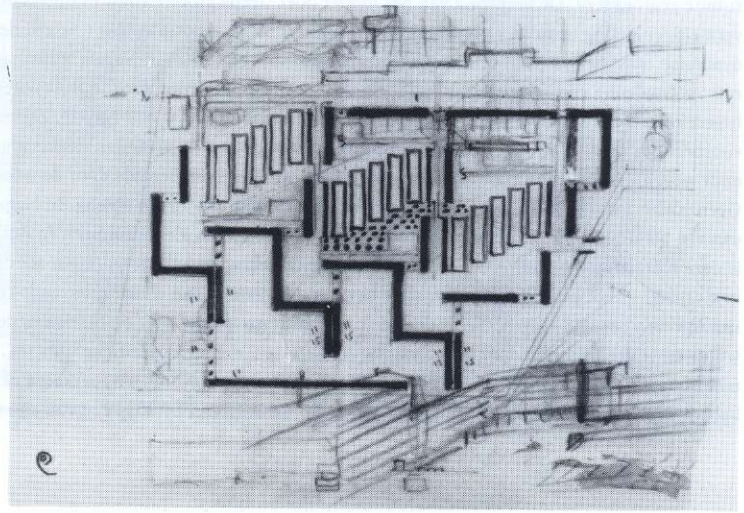

Van den Broek en Bakema,
 Buikslotermeer, splitlevel blok,
 plattegrond en doorsnede, 1963,
 archief B&B

Van den Broek en Bakema,
 Buikslotermeer, bebouwingsplan,
 1963 archief B&B

Aldo van Eyck,
 Buikslotermeer schets, 1963,
 archief B&B

Met de woningtypen bemoeit Van Eyck zich niet. Bakema heeft immers al bruikbare typen ontwikkeld. Van Eyck doelt echter op wezenlijk andere woningtypen dan die in Klein Driene gebruikt zijn. Daar bevat ieder blok slechts één type. De combinatie van verschillende blokken levert vervolgens de gewenste woningdifferentiatie. In het plan voor Buisklotermeer stelt Bakema een woonblok met een split-level oplossing voor, dat in de doorsnede verschillende woningtypen op kan nemen. De woningdifferentiatie wordt nu in het blok zelf opgelost. Het woonblok herwint zo zijn status als 'neutraal' basismateriaal voor de stad. Om het eerste uitgangspunt van de werkgroep volledig te realiseren is dit echter niet voldoende. *'Al snel ontstond discussie over geslotenheid en over de lastige hoekruimtes. Hoeken los je zomaar niet op! Dan begrijp je de aanleiding waarom men sedert de twintiger jaren met losse elementen in de ruimte werkte - begrijpelijk, maar toch verkeerd.'*¹⁹ In het uiteindelijke plan op plaatsen waar de bezonning dit toestaat worden gesloten hoeken gemaakt. Bruggen die de doorlopende galerijstraten met elkaar verbinden, markeren de overige hoeken.

Na korte tijd valt de werkgroep uit elkaar. Van Gool en Bakema maken ieder een eigen plan, waarin elementen uit de eerste schetsen van Van Eyck worden overgenomen. Van Eyck maakt vervolgens een nadere uitwerking van Bakema's plan. Dit plan bestaat uit drie gelijke wooneenheden die naast elkaar zijn geplaatst. Evenals in Nagele probeert Van Eyck ook hier het additieve karakter van de optelling te overstijgen: *'Ik heb vanaf het begin af getracht, hoewel je nog wel drie eenheden kunt herkennen, één enkele eenheid te maken.'*²⁰ De ingreep is even eenvoudig als doeltreffend. Door de wooneenheden bij de herhaling telkens ten opzichte van elkaar te verschuiven, ontstaan aan de randen van de wijk als het ware vanzelf eenmalige verbijzonderingen. Tegelijkertijd worden zo diagonale zichtlijnen en routes geïntroduceerd, die dwars door de wooneenheden heen lopen. In één klap wordt, overstijgend aan de herhaling, de wijk als geheel benadrukt. Verder stelt Van Eyck voor om de ruimtes binnen de eenheden van elkaar te laten verschillen door de ligging van de patio's en de beplanting te variëren: *'beplantingsdifferentiatie hier als middel om de partituur te verduidelijken.'*²¹

Exkurs

In de plannen voor Nagele en Buisklotermeer ontwikkelt Van Eyck een architectonisch model voor de stad. Het programma van een dergelijke stedelijke architectuur zou in drie punten kunnen worden samengevat:

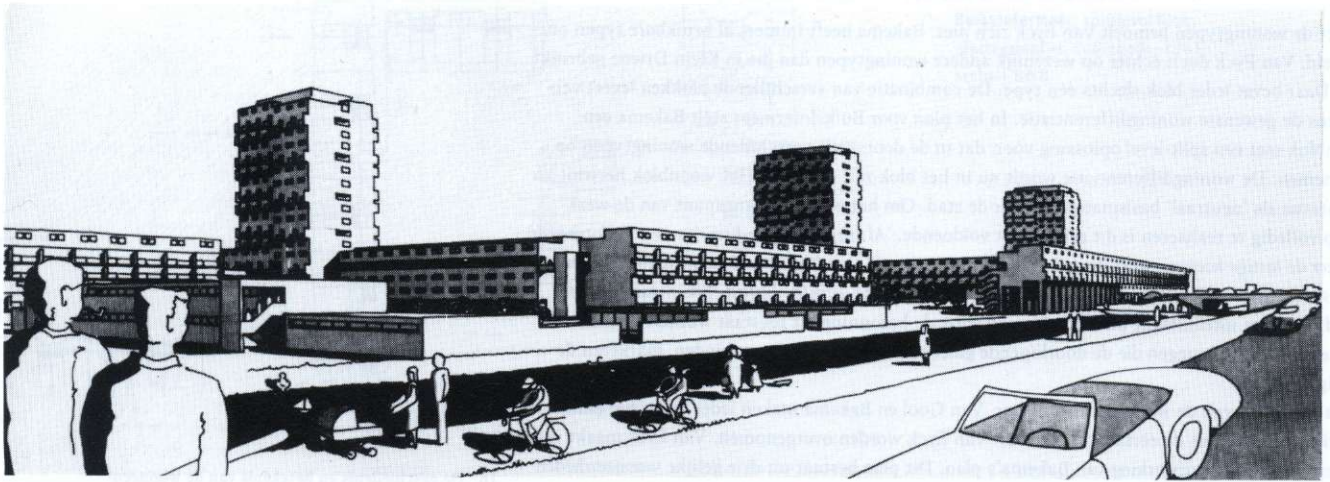
1. het object -dorp of wijk- is een duidelijk begrensde geheel, een afgeronde compositie met een eindig karakter;
2. de compositie is opgebouwd uit een reeks 'statische' centrale ruimtes, die ieder op zich architectonisch bepaald zijn, terwijl de opeenvolging onbepaald is;
3. de ruimtes zijn 'geïdentificeerd' door spreiding van bijzondere programma-onderdelen of het maken van formele verschillen.

De stad van Van Eyck is welbepaald. Centraal staat de tectoniek van de ruimte. De architectuur van de bouwmassa komt nergens expliciet ter sprake. De bouwmassa is hier als de massa in de tekening van de Beaux Arts: poché, contravorm van de ruimte - neutraal baselement van de stad. *'Städtebau heisst mit dem Hausmaterial Raum gestalten.'*²² Deze uitspraak van de Duitse kunsthistoricus A.E. Brinckmann staat aan het begin van een Europese traditie van stedelijke architectuur. In deze traditie wordt gestreefd naar de vormgeving van de stad als geheel. Een belangrijk middel hiertoe is de ritmische opeenvolging van regelmatige eenheden. Zo wordt de continuïteit van de stad voelbaar gemaakt en is een abstracte ervaring van het geheel mogelijk. De invloed van de Duitse theorievorming is groot. Ook het werk van bijvoorbeeld Berlage en Oud maakt deel uit van deze traditie.²³ Met het uiteenvallen van het stedelijk bouwblok -de ontwikkeling van open bebouwingvormen- verdwijnt echter de hoeksteen van Brinckmann's stad. Misschien is dit wat Rietveld bedoelt als hij aan Van Eyck schrijft: *'Ik herinner me een gesprek met Berlage tijdens de oprichting van het congres in La Sarraz - hij zei: jij maakt kapot wat ik opbouw (hij deed ook niet mee met ons). Ik heb de neiging om te zeggen tegen jou: jij bouwt op wat ik kapot maakte.'*²⁴

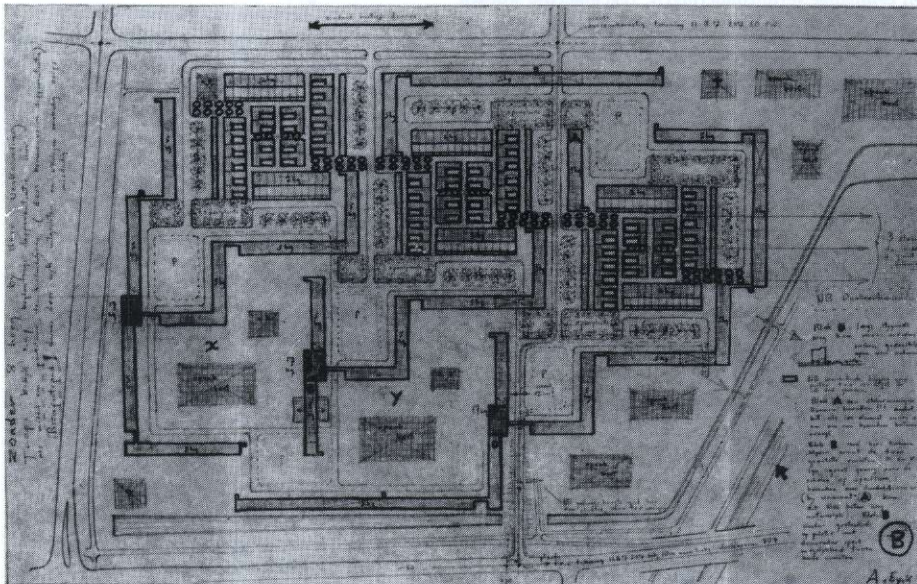
Van Eyck staat, evenals Brinckmann, een duidelijke vorm en continuïteit van de stad voor, maar er is toch een belangrijk verschil. Brinckmann's stad is een monumentale stad, een kunstwerk. De ontwikkeling van een stadsaesthetiek op basis van het woningtype moet een eenduidig stadsbeeld garanderen - een neutraal fond, waar de bijzondere gebouwen in op kunnen lichten. Van Eyck wenst geen hiërarchie, geen monumentale stad, en daarom is de ontwikkeling van een stadsaesthetiek overbodig. Maar ook om een andere reden is een stadsaesthetiek ongewenst. Het zou het ontstaan van een nieuw formalisme in de hand kunnen werken.²⁵ Van Eyck benadrukt de tactiele in plaats van de visuele waarneming van de stad. De spreiding van de bijzondere programma-onderdelen leidt ertoe dat de continuïteit van de stad in het gebruik ervaren kan worden. De eenheid van de stad wordt niet via het oog maar via het lichaam gedacht. Geen stadsbeeld, maar stedelijkheid - de metafoer van de stad: een parallelle stad.

16. De geschiedenis en betekenis van de wooneenheid is ook elders beschreven. De wooneenheid bestaat uit een aantal van verschillende woonblokken met ieder één woningtype, die afgestemd zijn op verschillende soorten bewoners. Een herhaling van deze eenheden vormt een buurt; een herhaling van buurten vormt een wijk. 'Opbouw' neemt de wooneenheid als onderwerp van studie voor haar CIAM-inzendingen. Jan de Heer, 'Architectuur en serie', *Architectuur en Planning: Nederland 1940-1980*, Umberto Barbieri (red.), Rotterdam 1983, pp. 48-91; Roy Bijhouwer e.a., 'De vorm van herhaling', *Architectuur en Planning* (a.w.) pp. 92-152; Henk Engel, 'Compositie en stad' *Plan* 1983 nr. 5, pp. 22-25; Jeroen Schilt, '1947-1957: 10 jaar Opbouw', *Het nieuwe bouwen in Rotterdam 1920-1960*, Rotterdam 1982, pp. 139-170.
17. Uiteindelijk worden twee plannen ingediend, één door Van Gool en één door Bakema en Van Eyck. De gemeente kiest voor het plan van Van Gool. Dit is uitgevoerd. 'Amsterdam wil de verstarring in de evolutie van de woningbouw doorbreken', *Bouw* 1963 nr. 36, pp. 1162-1164; 'Discussie over de Buisklotermeer', *Delftse School* nr. 10 1963, pp. 8-16; Bakema, Van den Broek, Van Eyck, Stokla, *Studieproject Buisklotermeer*, interne uitgave Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, Rotterdam 1963.
18. Het rad van Rietveld wordt tot stilstand gedwongen. Voor de dynamiek van de door Rietveld ontwikkelde turbine-verkaveling zie: Jan de Heer, 'Het centrumloze labyrint', *OASE* nr. 23 1989, pp. 10-21.
19. 'Discussie over de Buisklotermeer', a.w., p. 8.
20. 'Discussie over de Buisklotermeer', a.w., p. 10.
21. Tekst van Van Eyck op een tekening voor Buisklotermeer. Bakema-archief, Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, Rotterdam. Ook ander architecten maken gebruik van deze formele manier om gelijke ruimten binnen een plan toch van elkaar te laten verschillen (en daarmee te 'identificeren'). Zo ontleen bijvoorbeeld veel van Koolhaas' organisatorische plannen hun appeal aan deze werkwijze.
22. A.E. Brinckmann, *Platz und Moment, Untersuchungen zur Geschichte und Aesthetik der Stadtbaukunst in neuer Zeit*, Berlin 1908, p. 170.
23. Henk Engel, Jan de Heer, 'Stadsbeeld en massawoningbouw', *O* nr. 7 1984, pp. 10-22.
24. Rietveld in een brief aan Van Eyck n.a.v. het Weeshuis. Deze brief is afgedrukt in Aldo van Eyck, *Niet om het even... wel evenwaardig, van en over Aldo van Eyck*, a.w., p. 74.
25. Joost Meuwissen, 'De literatuur van het gebouw', *Plan* 1982 nr. 1, pp. 8-12.

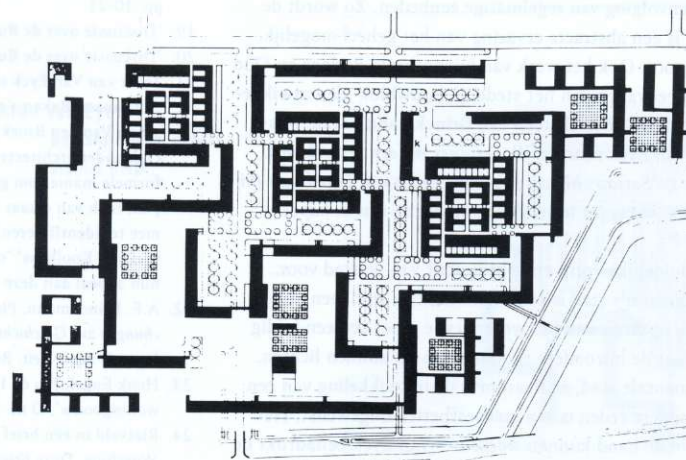

Aldo van Eyck, Van den Broek en Bakema,
 Buikslotermeer, perspectief, 1963,
 archief B&B

Aldo van Eyck,
 Buikslotermeer, schets, 1963,
 archief B&B

Aldo van Eyck, Van den Broek en Bakema,
 Buikslotermeer, bebouwingsplan,
 nadere uitwerking, 1963, archief
 B&B

Van Eycks denken over de stad is na te lezen in zijn uiterst heldere tekst 'steps towards a configurative discipline'. Het betoog gaat in op de problematiek van de expanderende metropool en brengt instrumenten naar voren waarmee op verschillende schaalniveau's het geweld van het grote getal kan worden getemd. Kern van het probleem is het gebrek aan identiteit, de onbepaaldheid van de ruimte - kortom, de desoriëntatie die zo kenmerkend is voor de moderne stad. In formeel opzicht: de afwezigheid van een geleiding van het stadslichaam.²⁶

De dynamische ontwikkeling van de stad leidt tot vormloosheid. Vormloos wil zeggen onbepaald. De aaneenrijging van verschillen leidt tot een egaal veld waarin niets zich meer onderscheiden kan van iets anders. De verschillen zijn waardeloos. Iedere fixatie is immers onmogelijk, omdat de verhouding van alle verschillen ten opzichte van elkaar onmeetbaar is. 'Monotone heterogeniteit' heet het bij Van Eyck; een kwalificatie die tegenwoordig van toepassing zou kunnen zijn op het 'urban field'. Voor Van Eyck is het een 'suburban disease'. In plaats van een additie van verschillen stelt hij een herhaling van gelijke delen voor. Via het gelijke kan het indifferente worden bezworen. 'What is essentially similar becomes essentially different through repetition instead of what is but arbitrarily 'different', becoming arbitrarily 'similar' through addition (a universal city molesting sickness).'²⁷

Al tien jaar eerder onderkende Van Eyck de gespannen verhouding tussen het gelijke en het verschil in het werk van de Zwitserse schilder R.P. Lohse.²⁸ Deze abstracte notie wordt nu uitgewerkt voor de massawoningbouw. De herhaling van gelijke woningen slaat neer in een welgevormde configuratie, een veld dat geleed wordt door de fixatie van betekenisvolle vermenigvuldigingsstadia. Deze stadia zijn niet gerelateerd aan bouwvormen zoals de woning of het woonblok, maar aan vergelijkbare stadia in de vermenigvuldiging van het sociale. Deze stadia tussen individu en gemeenschap zijn echter lastig te benoemen en laten zich nauwelijks in formele categorieën vangen. Van Eyck construeert een relatie door middel van de begrippen 'plaats' en 'gebeurtenis'. Plaats is de concrete ruimte waarin het sociale telkens weer condenseert als gebeurtenis. De concrete ruimte is een welbepaalde ruimte. Zo komt er een formele categorie beschikbaar om het veld daadwerkelijk te geleiden.

Plaats en gebeurtenis kunnen worden opgevat als twee complementaire bestanddelen van de stad: de vorm van de stad en de stedelijkheid. Voor de realisatie van 'stad' is stedelijkheid onontbeerlijk en dus moet de gebeurtenis gestimuleerd worden. Middel hiertoe is de vermenging van stedelijke functies. Door niet alleen de functies te vermengen maar ook te spreiden, wordt het gehele veld gelijkelijk 'geladen' met stedelijkheid en is de continuïteit van de stad te ervaren. 'Decentralization of important city-scale elements will lead to a greater appreciated overall homogeneity. Each sub-area will acquire urban relevance for citizens that do not reside there. The urban image-awareness of the total urban cluster- is then no longer represented by strictly personal place-reference, different for each citizen and a center common to all, but, apart from such personal place-reference, by a gamut of truly civic elements more or less equally distributed and relevant to all citizens. [...] They will, moreover induce citizens to go to parts of the city otherwise meaningless to them.'²⁹

Een duidelijke gelede vorm van de stad en de spreiding van stedelijkheid; dat zijn de twee axioma's van de configuratieve discipline. Het laatste axioma heeft als consequentie dat iedere suggestie van centraliteit vermeden dient te worden. De ordening van het veld mag geen waarneembare hiërarchie hebben - noch via het oog, noch via het lichaam. Dat sluit axialiteit of vastgelegde ruimtelijke sequenties uit. De vorm van de stad is welbepaald maar niet monumentaal. In een andere tekst beantwoordt Van Eyck dit probleem met de paradox van de alom tegenwoordige centraliteit: 'I believe in ubiquitous centrality instead of either centrality and its false alternative decentrality.'³⁰

De vermenigvuldiging van woning tot metropool is niet zonder breuken. De mogelijkheden van de configuratieve discipline zijn begrensd omdat de metropool zelf geen definitieve eindvorm heeft. De stad kenmerkt zich door een voortdurende verandering van haar delen. In de terminologie van Team 10: flexibility, mobility en change. Deze dynamiek kan ertoe leiden dat weliswaar vlakken in het veld geconfigureerd zijn, maar dat het geheel indifferent is. Om toch te kunnen differentiëren zijn er structuren en oriëntatiepunten nodig die niet vanuit de woning maar vanuit de stad zijn gedacht. De structuur -structural device- is een netwerk dat over het veld heen is gelegd en daarmee de verschillende vlakken localiseert, zoals bijvoorbeeld een megastructuur of de infrastructuur. De oriëntatiepunten -identifying devices- zijn de betekenisvolle momenten in het veld: bijzondere artefacten of karakteristieke topografische gegevens. Er kan worden gedacht aan monumenten, belangrijke straten of pleinen, een vallei of een rivier. Van oudsher zijn deze vaak aanwezig. Van Eyck stelt voor om nieuwe identifying devices te ontwikkelen. Zij moeten naast de bestendiging van bestaande ervaringen, ook een weerslag van contemporaine ervaringen zijn. Hierbij wordt gedacht aan grote structurende elementen. 'The structural, spatial and con-

26. Aldo van Eyck, 'Steps towards a configurative discipline', Forum 1962 nr. 3, pp. 81-94. Boven de Engelse staat de Nederlandse versie afgedrukt onder de titel 'de straling van het configuratieve'. Daarmee wordt gesuggereerd dat de Engelse tekst een vertaling is van de Nederlandse. Niets is minder waar. Het Engelse betoog is niet alleen veel uitgebreider, maar ook veel concreter dan het Nederlandse.
27. Aldo van Eyck, 'Steps towards a configurative discipline', a.w., p. 83.
28. 'Op zoek naar de verdere grondbeginselen van een nieuwe vormtaal heeft Lohse de beeldende betekenis van het aantal ontdekt. Hij is erin geslaagd door rhythmisering van het gelijkvormige de evenwichtsvoorwaarden van het meervoudige kenbaar te maken.' Aldo van Eyck, Forum 1952 nr. 6/7, p. 186.
29. Aldo van Eyck, 'Steps towards a configurative discipline', a.w., p. 85.
30. Aldo van Eyck: 'University college in Urbino by Giancarlo de Carlo', Architectural Yearbook nr. 12 1968, pp. 150-160, p. 155.

31. Aldo van Eyck, 'Steps towards a configurative discipline', a.w., p. 94.
32. Aldo van Eyck, 'Steps towards a configurative discipline', a.w., p. 94.
33. *Forum* 1953 nr. 10, omslag.
34. Aldo Rossi, *The Architecture of the city*, Cambridge Massachusetts 1986 (1982, oorspronkelijk verschenen als *L'architettura della città*, Padua 1966), resp. p. 68, p. 69.

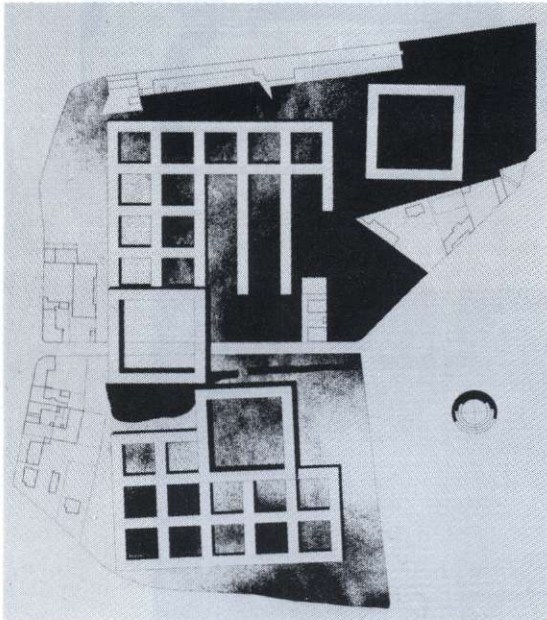
*structive potential one single element can offer a fairly small cluster, should [...] help to shed light on the necessity to invent other new structural elements for our rigid and amorphous cities.'*³¹ Van Eyck noemt als voorbeeld de pueblo's in New Mexico. Al eerder figureerden zij in het betoog: de foto's op de laatste pagina van 'het verhaal van een andere gedachte', naast de tekst 'Vers une "casbah" organisée', zijn beelden van de Taos Pueblo. 'The image shows the ultimate limit towards which the configurative discipline [...] can lead as to the density and meshing of functions - can but need not lead. The secondary form associations the word casbah calls up are quite arbitrary and have nothing to do with the main issue.'³²

Milaan 1966

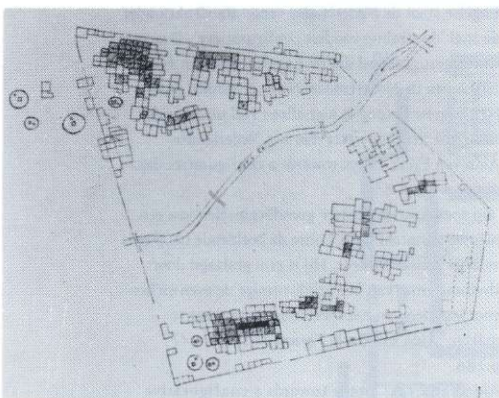
Het beeld van de casbah en van de Taos Pueblo moet niet al te letterlijk worden genomen. Zo zou bijvoorbeeld ook de grote negerhoeve uit Cameroun -afgebeeld op de omslag van een nummer over de Nederlandse CIAM-activiteit- ter illustratie kunnen dienen.³³ Opvallend is dat Van Eyck zijn voorbeelden vrijwel allemaal ontleent aan culturen, waar een organische band tussen de woorden en de dingen, tussen het sociale en het formele, vanzelfsprekend aanwezig is. In de configuratieve discipline wordt deze relatie opnieuw geconstrueerd in een abstract idee van de stad: stedelijkheid en de ordening van het veld. De vorm van de stad moet welbepaald zijn, maar op een andere en nieuwe manier. De voorbeelden staan zo ver af van de praktijk van alledag, dat het eenvoudigweg onmogelijk is om hen letterlijk over te nemen.

Hoe anders zou dat zijn wanneer de voorbeelden ontleend zouden worden aan de Europese stad, zoals bijvoorbeeld de opeenvolging van hoven in het Palazzo Ducale in Mantua of de schakeling van grote en kleine ruimtes in het Certosa di Pavia. Deze voorbeelden laten zich, via het typologie-begrip, zonder veel moeite actualiseren. Zij maken deel uit van een concreet idee van de stad. Deze realistische wending is het essentiële verschil tussen de configuratieve discipline en Aldo Rossi's *L'architettura della città*. Het is het onderscheid tussen de parallelle stad en de analoge stad. Rossi's betoog vertrekt vanuit de empirie van de Europese stad: haar hoedanigheid, geschiedenis en theorie. De abstracte noties van Van Eyck verschijnen bij Rossi in de vorm van concreet materiaal. Beide betogen vertonen echter een verrassende overeenkomst, wanneer we de tegenstelling abstract-concreet even terzijde schuiven en ze vergelijken op het idee van de stad.

Zo komt het onderscheid dat Van Eyck maakt tussen geconfigureerde vlakken en oriëntatiepunten bij Rossi terug in de begrippen 'studiegebied' en 'primaire elementen'. Het studiegebied is een deel van de stad 'that have a physical and social homogeneity.' Primaire elementen 'participate in the evolution of the city over time in a permanent way, often becoming identified with the major artifacts constituting the city.' Zij zijn generatoren van stedelijkheid: 'primary elements are [...] capable of accelerating the process of urbanization in a city.'³⁴ Daarnaast speelt in beide betogen de betekenis van de herinnering in de waarneming van de stad een belangrijke rol. Van Eyck's identifying devices functioneren, omdat zij condensatiepunten van algemene ervaringen zijn. Bij Rossi heet het 'collectief geheugen'. De stad zelf is het collectief geheugen, een frame van referenties voor haar bewoners. 'The value of history seen as collective memory, as the relationship of the collective to its place, is that it helps us to grasp the significance of the urban structure, its individuality, and its architecture which is the form of this individuality. This individuality ultimately is connected to an original artifact - [...] it is an event and a form.'³⁵

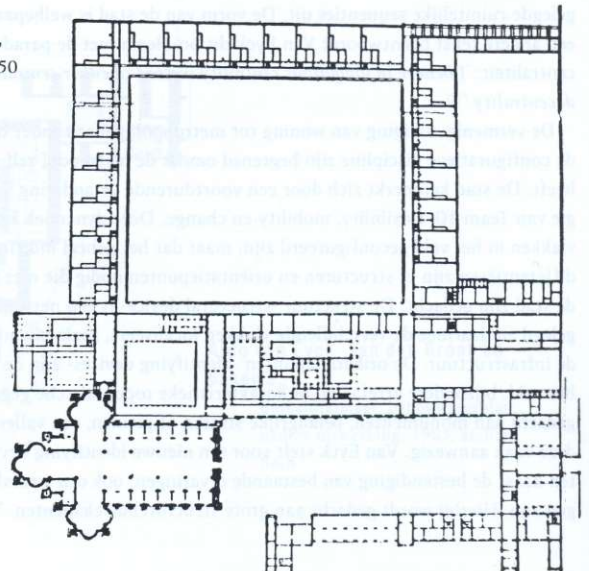

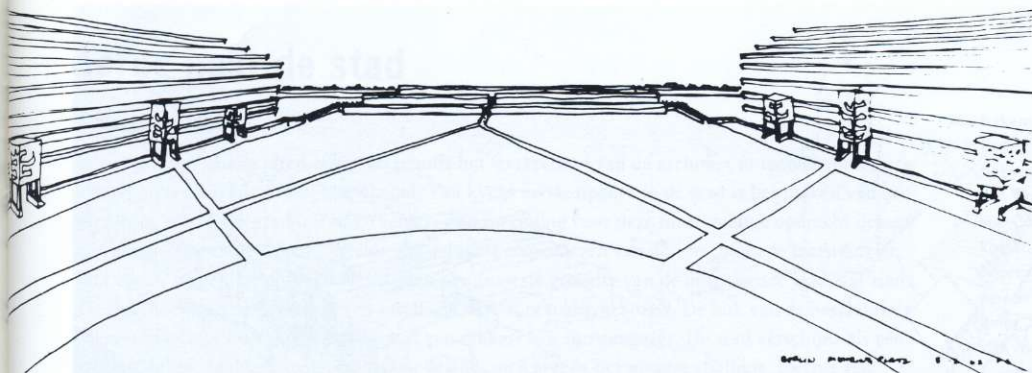
Aldo Rossi, Giorgio Grassi,
San Rocco, Monza 1966

Taos Pueblo,
New Mexico

Certosa di Pavia,
Italië, ca. 1450

Alison en Peter Smithson,
Mehring-Blucherplatz, perspectief,
1962

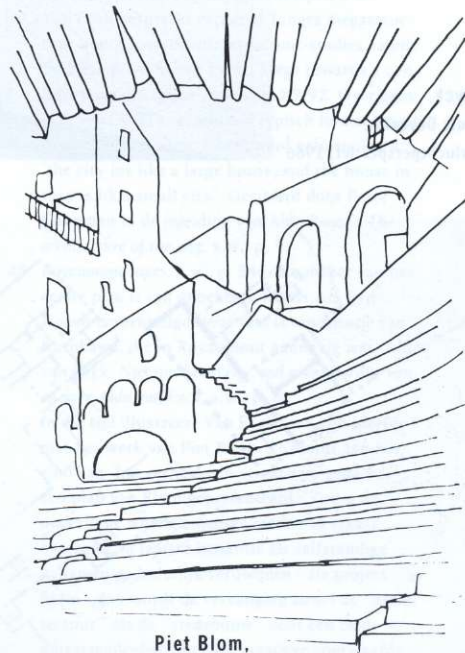
Royaumont 1962

In hetzelfde jaar dat Van Eyck 'Steps towards a configurative discipline' schrijft en aan het plan voor Buikslotermeer werkt, is er een bijeenkomst van Team 10 in Royaumont, waar eveneens de problematiek van de expanderende metropool centraal staat. *'Theme of the meeting would focus on reciprocal urban infra-structure/building group concepts. That a communication system can both "structure" and offer "building organisation potential" is clear: what is less clear is how to sustain this building organisation potential in the actual building groups, in the "infil" of the infra-structure.'*³⁶

Van Eyck ageert tegen de hiërarchie die het woord infill suggereert. De invulling is immers verbonden met het dagelijks leven en dat mag nooit ondergeschikt zijn aan een structuur van een hogere orde. Tegenover structuur en invulling wordt de tree-leaf/house-city analogie geplaatst om de complexiteit van de verhouding deel-geheel aan te duiden.³⁷ Tevens presenteert Van Eyck twee studentenplannen. Beide plannen zijn mentale constructies van de stad. Uit het dagelijks leven in de stad wordt een idee over stedelijkheid gedestilleerd dat als uitgangspunt dient voor het ontwerp. Het eerste plan is een abstract schema met sterren en vierkanten, terwijl het tweede - Piet Bloms Ark van Noach- ook een duidelijke vorm heeft. *'It is his dream of a society. He's got all this thought out in his mind, and now he's got that form, whether or not it's realistic. It may not be real, but he has succeeded in simultaneously composing all these feelings and emotions and quantas, and small sizes and big sizes in that sense, into one thing.'*³⁸

Van Eyck ziet het plan van Blom als één groot structurerend element, vergelijkbaar met de Pueblo's in New Mexico en een mogelijk alternatief voor de megastructuur of de infrastructuur. Niet alle architecten van Team 10 zijn echter overtuigd van dit alternatief. Zo richt de kritiek van de Smithsons zich bijvoorbeeld op de strenge configuratie. *'What worries us is that it all goes, north, east, south, west and just keeps repeating. It is the exact opposite of what we are looking for. We are looking for systems which allow things to develop as they need to develop without compromising each other.'*³⁹ De stad van de Smithsons is dan ook discontinu. Ieder bebouwingstype wordt ontwikkeld vanuit de bijzonderheid van de opgave: Golden Lane, Close Housing, Cluster City. De context speelt nauwelijks een rol. De muur rond Robin Hood Gardens benadrukt de scheiding tussen het project en zijn omgeving. De bebouwingsvoorstellen van de Smithsons zijn fragmenten in de stad, bijgehouden door de leegte en de snelweg.⁴⁰ Centraal staat het comfort, smooth & easy. In een toelichting op hun 'Town-planning advisory scheme and report for Mehring-Blucherplatz, Berlin' werken zij hun kritiek verder uit. Het begrip 'elbow room' wordt geïntroduceerd. Dit is een grote ruimte in het project, die wordt begrensd door bouwlichamen. *'This feeling for increase elbow room for opening up so that buildings, roads and services can each develop freely according to their own laws, and have the possibility of change without compromising the development as a whole, is central to our proposal. It can be read as a response to the fashion for Casbahism - the piling up of functions one upon the other, [...] which we all know produces unbearable pressures and stresses in the users.'*⁴¹

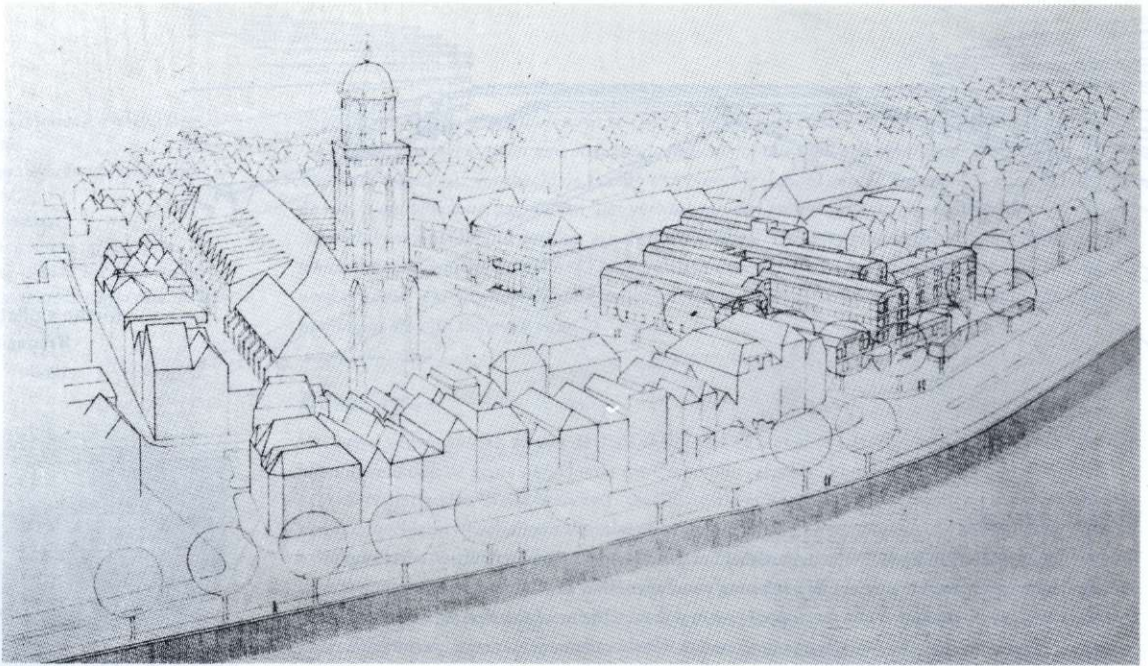
Van Eyck wijst de vormloosheid van de uiteengevallen stad af en pleit juist voor de continuïteit van stad en stedelijkheid. De configuratieve discipline ordent het gehele veld en is daarmee een frame van duidelijk gearticuleerde ruimtes waar de gebeurtenis plaats kan vinden. *'You see, we must express ourselves within city life, find ourselves, realize ourselves in terms of the security and the danger of which we are an inexplicable part. Therefore no illusory living space, because the illusory living space does not exist anyway. Space must be conquered. Our world brings first order, and a new kind of chaos with it. It is that chaos which is our living space. By means of this order personal space ensues. That is the desert, the desert of freedom, the desert of danger in which we first confront ourselves. So the only objective of order of our time is to create that form of chaos in which we find place. This is a wonderful new desert where men and women find new living space, space to be. And thanks to this desert, life in a natural environment and garden cities have lost all meaning.'*⁴²

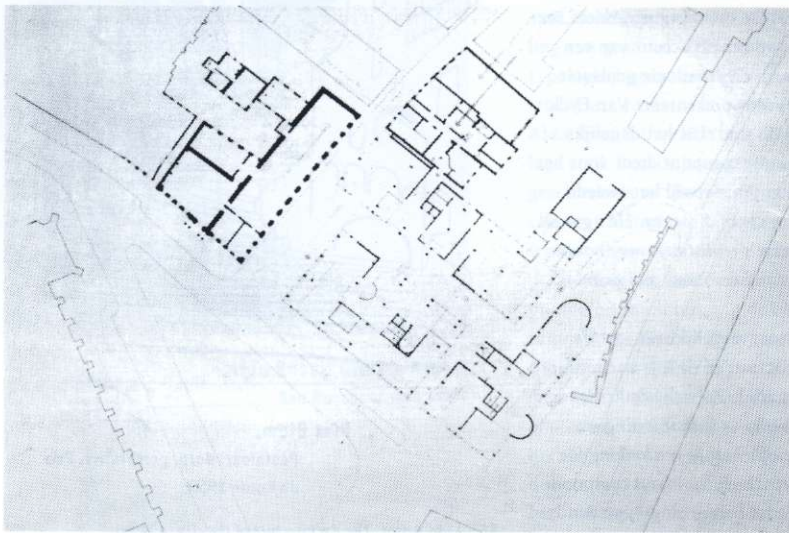
Piet Blom,
Pestalozzi dorp, perspectief, Prix
de Rome 1952

35. Aldo Rossi, *The Architecture of the city*, a.w., p. 131.

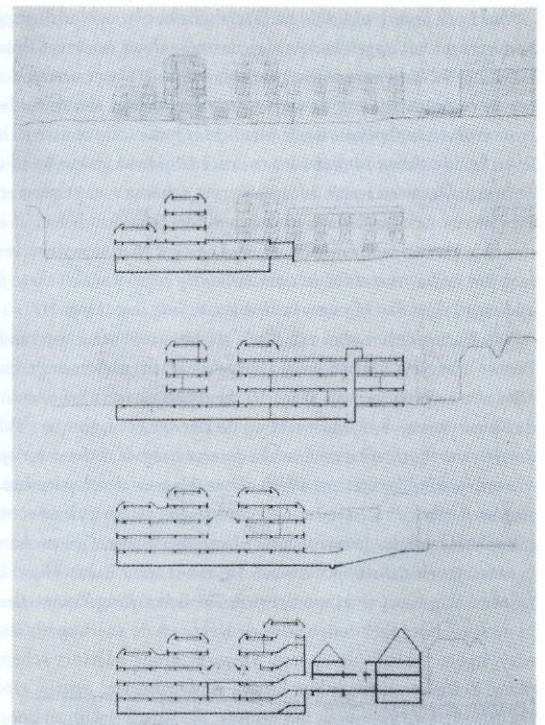
Plaats en gebeurtenis staan eveneens centraal in de stadsvernieuingsstrategie van de Spaanse stad Barcelona. Woningverbetering op grote schaal van het immense bestand is door gebrek aan financiële middelen onmogelijk. De strategie van de gemeente is erop gericht om overal in de stad specifieke plaatsen te maken. In iedere buurt worden bestaande pleinen opnieuw ingericht. Vrijgekomen industrieterreinen worden op een bijzondere manier bebouwd of tot parken getransformeerd. Alle plaatsen zijn openbaar. De grotere projecten bevatten meestal een centrale ruimte waar massabijeenkomsten plaats kunnen vinden. Aan de rijkelijk aanwezige vlaggestokken wappert de nationale vlag - de Catalaanse. Barcelona bepleit immers al jaren een grotere autonomie voor deze welvarende regio waarvan zij de hoofdstad is. Ook Barcelona wordt 'geïdentificeerd' door in het veld oriëntatiepunten aan te brengen. Hoewel de inzet van een geheel andere orde is, is het resultaat vergelijkbaar met de honderden speelplaatsen van Van Eyck die overal in Amsterdam aanwezig zijn. Voor de speelplaatsen zie Jan de Heer, 'Amsterdamse speelplaatsen', *Plan 1980* nr. 7, pp. 24-25.

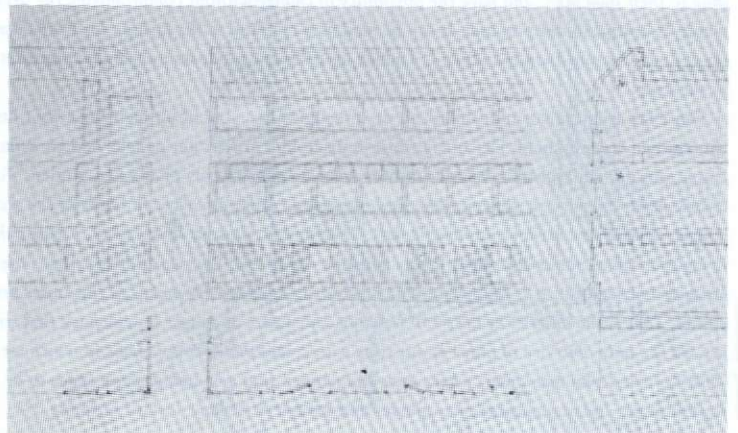
Aldo van Eyck,
stadhuis Deventer,
vogelvluchtperspectief, 1966

Aldo van Eyck,
stadhuis Deventer, plattegrond
begane grond, 1966; 1:2000

Aldo van Eyck,
stadhuis Deventer,
dwarsdoorsneden en aanzichten,
1966; 1:2000

Aldo van Eyck,
stadhuis Deventer, geveldetails,
1966; 1:2000

Terug naar de stad

Deventer 1966

In het midden van de jaren zestig verschuift het werkteerrein van de architect in toenemende mate van de buitenwijken naar de binnenstad. Van Eycks eerste opgave in de stad is het maken van een plan voor een nieuw stadhuis in Deventer. Zijn inzending voor deze meervoudige opdracht draagt het motto 'tussen de daken'. Wie de vogelvlucht perspectieven van de verschillende inzendingen met elkaar vergelijkt, ontdekt dat dit plan het grootste gedeelte van de omringende stad laat zien. De zichthoek van de perspectieven van dit plan is zorgvuldig gekozen. De blik van de beschouwer scheert rakelings over de daken, die met een dikkere lijn zijn aangezet. De stad verschijnt als een zee van daken. Midden tussen die daken bevindt zich ergens het nieuwe stadhuis. Slechts een klein deel van de getekende bebouwing is van gevels voorzien. De parallele bouwvolumes zijn hier veel langer als elders in de stad. Dit moet het stadhuis zijn.

'De Grote Kerk, het oude Raadhuis en de vele in de nabijheid gelegen huizen vormen tezamen een mooi complex grote en kleine stedelijke ruimten. Ontwerper is van mening dat toevoeging hier van een nieuwe dominante onjuist zou zijn. Tegenover de Grote Kerk tussen Welle en het oude Raadhuis dus geen monumentaal of sterk zelfstandig gebouw. Ondanks de noodzakelijke afmeting gelooft de ontwerper, dat het nieuwe stadhuis zich goed in de oude structuur laat invoegen.'⁴³ De plantoelichting bevestigt wat motto en tekeningen al doen vermoeden: Van Eyck vat het gebouw op als een deel van de stad dat zich voegt in de structuur van die stad.

Het ontwerp bestaat uit twee ineengesloten L-vormige bouwdelen met daartussen een grote hal. De hal ligt enigszins verstopt. Aan het plein ligt slechts één ingang, die van het oude Raadhuis. In dit gebouw is het representatieve gedeelte van het programma ondergebracht. De ingang van de uitbreiding, de grote hal, is niet zichtbaar vanaf het plein en je komt hem pas tegen in het gebruik van de straten en stegen van de stad: 'ofschoon wat verborgen ligt zij toch op ieders weg.'⁴⁴

De doorsneden en de gevels vertonen grote onderlinge verschillen, terwijl de plattegronden toch een zekere regelmaat hebben. Deze spanning tussen plattegrond en opstand ontstaat door toepassing van een beperkt aantal 'bouwdelen', die in de hoogte gecombineerd kunnen worden. Van Eyck onderscheidt bijvoorbeeld langs- en dwarsgevels, waarbij de daglichttoetreding en het uitzicht aanleiding zijn tot een verdere differentiatie in gevelopbouw voor de begane grond, een tussenverdieping en de dakverdieping. Zo is de afgeschuinde hoek tussen gevel en dak, die de canon zou worden van de stadsvernieuwingsarchitectuur, tevens reflectieschild voor een rij bovenlichten achter de gevel. Het onderscheid tussen langs- en dwarsgevels hangt samen met de constructieve opzet: in langsrichting kolommen en balken, in dwarsrichting gelijke traveematen met aan weerszijden overstekken. De maat van het overstek is ongeveer een derde van de traveemaat en komt overeen met de maat van de afgeschuinde hoek. Door nu het aantal traveeën per bouwdeel en het aantal verdiepingen per travee te laten verschillen kan de opstand gevarieerd worden.⁴⁵ Er ontstaat een rafelig gebouw: in langsrichting min of meer continu, in dwarsrichting regelmatig geleed en in de hoogte variabel. Deze ordening van lengte, breedte en hoogte komt overeen met de ordening van het gotische huis in de oude hollandse stad. De referentie aan het gotische huis wordt nog eens geaccentueerd door toepassing van de afgeschuinde hoeken.

Urbino 1966

Van Eycks opvatting over de verhouding tussen stad en gebouw staat haaks op de heersende praktijk in het midden van de jaren zestig, waarin het gebouw zich manifesteert als los object in de stad. De bebouwing langs Wibaut- en Weesperstraat in Amsterdam, waaronder het studentenhuus van Herman Hertzberger, is hiervan een goed voorbeeld. Van Eyck benadrukt in zijn plan juist de continuïteit van de stad. Toch stelt hij geen reconstructie voor, zoals de traditionalistische architecten dat deden voor de wederopbouw van verschillende Nederlandse steden. Van Eycks ontwerp voegt zich in de stad, maar is geen copie. De 'valkuil van het sociaal-realisme'⁴⁶ dient immers vermeden te worden!

In een tekst over het campusgebouw van Giancarlo de Carlo in Urbino verwijst Van Eyck naar discussies over stijl, die eerder op het congres in Otterlo gevoerd zijn. Op dit congres houdt De Carlo een voordracht over de contemporaine architectuur en presenteert hij een project. In de voordracht wordt onderscheid gemaakt tussen twee verschillende drijfveren van de moderne beweging: de wens een architectonisch antwoord te vinden op eigentijdse maatschappelijke omstandigheden en het verlangen naar een nieuwe architectonische stijl. Terwijl de laatste drijfver is geformaliseerd in de International Style, acht De Carlo de eerste nog volop actueel. Het betoog is in feite een pleidooi voor wat momenteel 'kritisch regionalisme' zou heten. 'The problem is one of leading modern architecture towards new "national tracks" which will enable it to become part of the living texture of the societies for which it is at work.'⁴⁷ Bij het uitrangeren van de International Style naar 'national tracks' worden de wissels bepaald door de lokale ervaring, een histo-

36. Bakema, *Meeting at the abbaye de Royaumont near Paris, 12-16 september 1962*, uitnodiging.

Bakema-archief, Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, rotterdam. Met Bagnols-sur-Cèze 1960 is het de tweede grote bijeenkomst na het Otterlo-congres. De Royaumont-bijeenkomst wordt eerder in het jaar voorbereid op een besloten Team 10 ontmoeting in Stockholm. Evenals bij het congres in Otterlo worden alle voordrachten en discussies opgenomen en bewerkt tot een publicatie. Smithsons ed., 'Team 10 at Royaumont', *Architectural Design* 1975 nr. 11, pp. 664-689. Voor de bijdrage van Van Eyck heb ik gebruik gemaakt van de ongekuiste versie. De spreektaal met minimale aanpassingen tot citaten verwerkt. *Royaumont-tapes*, a.w.

37. Van Eyck bespreekt eerder al Tanges megastructuur-concept en de infrastructuur-studies van de Smithsons. Aldo van Eyck, 'Steps towards a configurative discipline', a.w., pp. 89-92. Overigens is de huis-stad analogie een typisch humanistisch denkbeeld, dat door Albert werd geformuleerd: 'the city is like a large house, and the house in turn is like a small city'. Geciteerd door Peter Eisenman in de inleiding van Aldo Rossi's *The architecture of the city*, a.w., p. 9.

38. *Royaumont-tapes*, a.w., p. 246. De maker van het eerste plan is mij onbekend. Bloms Ark van Noach is vernietigd. Wat rest is een fototje van Kurokawa, die in Royaumont aanwezig was. Aldo van Eyck, *Niet om het even... wel evenwaardig, van en over Aldo van Eyck*, a.w., p. 86.

In die tijd illustreert Van Eyck vaak zijn ideeën met het werk van Piet Blom. Zo wordt aan het eind van 'het verhaal van een andere gedachte' een plan van Blom gepresenteerd. 'Zodra de onderlinge woonelementen sterker in elkaar overgaan, in laatste instantie als zelfstandige lichamen gedeeltelijk verdwijnen - zie project Blom - dan wordt de vervanging zowel de "architectuur" als de "stedebouw" door een beide omvattende discipline als creatieve voorwaarde noodzakelijk.' Aldo van Eyck, 'het verhaal van een andere gedachte', a.w., p. 243. De discipline die hier bedoeld wordt, is natuurlijk de configuratieve discipline. Ook in 'steps towards a configurative discipline' wordt het werk van Blom naar voren geschoven als mogelijk alternatief voor de megastructuur en de infrastructuur. Overigens is de 'Nachwuchs' van de configuratieve discipline merkwaardig geografisch verdeeld. In Amsterdam wordt het ordenings-aspect verder uitgewerkt (Blom, Tupker, Van Stigt, Verhoeven), terwijl in Delft het denken over identificatie devices leidt tot architectonische studies van het landschap (Gongrijp, Smienk).

39. *Royaumont-tapes*, a.w., p. 259.

40. Zie bijvoorbeeld de London Roads Studie of het Greenways & Landcastle-concept. Alison en Peter Smithson, *Urban Structuring*, London 1967 (een uitgebreide versie van *Uppercase 3*, London 1960), *Ordinariness and Light*, London 1970. Als het stedebouwkundig werk van Van Eyck in de Europese stad wortelt, dan wortelt dat van de Smithsons in de Amerikaanse stad, de stad van dingen. De architectonische modellen die de Smithsons voor deze stad ontwikkelen blijven ook na Team 10 aanwezig in het werk van contemporaine architecten. Zo komt de layer-techniek van Cluster City bijvoorbeeld terug in het werk van Koolhaas.

risch bewustzijn: 'what I consider as history is the acquisition of an exact knowledge of the problems we, as architects, touch on so that our solutions our choices, are tied to continuous reality and are progressive. History does not concern itself solely with the past, but with the present, and is giving direction to the future.'⁴⁸

Vervolgens gaat De Carlo in op zijn project, een langgerekt blok met winkels en woningen in een uitbreidingswijk van het Zuid-Italiaanse stadje Matera. Hoewel de organisatie van het blok nogal verschilt met de gebruikelijke opzet van de Materaanse bebouwing, komen in de opstand elementen uit de lokale bouwtraditie terug. Deze elementen worden op een typisch moderne manier beargumenteerd: vanuit het gebruik, de portico voor de winkels op de begane grond; vanuit de logica van de constructie, de dakvorm; of vanuit de bouwkosten en het onderhoud, de toepassing van plaatselijke bouwmaterialen. De ordening van deze elementen in de opstand ontsnapt echter aan een dergelijke argumentatie. Hier speelt het verlangen een 'echt' gebouw te maken. Een gebouw, waar het verschil tussen begane grond en dak, tussen hoek en middenstuk duidelijk vormgegeven is. Zo wordt bereikt dat het gebouw zich moeiteloos voegt in zijn context. 'Our building breathe the atmosphere of the place and even intensify it.'⁴⁹

Deze kwalificatie, die Rogers toedicht aan zijn Torre Velasca in Milaan, zou evengoed op De Carlo's project in Matera van toepassing kunnen zijn. Aan beide gebouwen ligt het zelfde procédé voor een realistische architectuur ten grondslag: een specifieke ordening van locale elementen in de opstand levert het beeld van een 'echt' gebouw en vervolgens schroeft een 'echt' materiaalgebruik de analogie tussen oud en nieuw op tot haar uiterste, kritische grens. Daarna rest slechts de copie van het bestaande, de limiet van ieder realisme. Dit is waar de kritiek op het congres in Otterlo zich juist op richt. De nabijheid van deze limiet is het dreigende nulpunt in de ontwikkeling van een nieuwe 'architectuurtaal' en tevens de kiem van een nieuw formalisme.

Van Eyck refereert aan het congres in Otterlo om de verschuiving in het werk van De Carlo te kunnen beschrijven. Was het woonblok in Matera nog realistisch en daarmee voor de ontwikkeling van een nieuwe architectuur oninteressant; het campusgebouw in Urbino ziet Van Eyck als een exemplarisch voorbeeld van de configuratieve discipline. In dit gebouw ontbreken locale elementen en plaatselijke materialen. De verbinding met de context wordt niet aan de oppervlakte, maar in de diepere lagen van het plan gelegd: situering, ordening, ruimtelijke openvolging, gebruik. Daar wordt het nieuwe *parallel* aan het oude gedacht. Zo is de ordening van de verschillende gebouwdelen in het landschap parallel aan de structuur van de oude stad en ontstaat er in het gebruik een parallel tussen het stelsel van paden, trappen en terrassen en het fijnmazige netwerk van straten en pleinen. Zo moet ook de vage verwijzing van de ronde vormen van het voorzienegebouw naar Francesco di Giorgio's bolwerken rond Urbino worden opgevat.

De verschuiving is het gevolg van een veranderde omgang met het verleden die cultureel noodzakelijk wordt geacht. 'It seems to me that past, present and future must be active in the mind as a continuum. If they are not, the artifacts we make will be without it - without temporal depth, associative perspective and hence inaccessible. [...] The time has come to stop combining their exterior attributes, but to gather together the essential and permanent human meaning divided among them.'⁵⁰ In Matera verschijnt het historisch bewustzijn letterlijk door de montage van concrete elementen in de opstand, terwijl in Urbino de paralleliteit tussen het nieuwe campusgebouw en de oude stad wordt gedragen door ervaring en herinnering. Niet het oog, maar het lichaam neemt de historische continuïteit waar. Het procédé voor de realistische architectuur wordt op losse schroeven gezet door uit te gaan van *abstracte* in plaats van concrete kenmerken van het oude. De nadering van het nieuwe aan het oude in de copie wordt zo omgebogen naar een parallelle beweging, waar een permanente afstand tussen het nieuwe en het oude, tussen object en context, is gewaarborgd.

Het principe van de paralleliteit wordt ook in Deventer toegepast. Van Eyck's stadhuis voegt zich in de stad, omdat het gebouw in zijn structuur en in het gebruik parallel aan de gotische stad gedacht is. De vage verwijzing van de afgeschuinde hoeken naar het gotische huis versterkt de paralleliteit. Het gebouw is geen copie, omdat tegelijkertijd afstand bewaard wordt tot de bestaande stad door een afwijkend materiaalgebruik en door het vermijden van lokale elementen in de opstand.

Amsterdam-nieuwmarkt 1970

Een paar jaar na het Deventer stadhuis maakt Van Eyck, samen met Theo Bosch, Guus Kneemijer, Paul de Ley en Dik Tuinman, een plan voor de wederopbouw van de Nieuwmarkt in Amsterdam.⁵¹ Het plan is een alternatief voor de gemeentelijke voorstellen. Die stellen een ingrijpende sanering voor met het oog op de slechte bouwkundige staat van de bestaande bebouwing en de geplande aanleg van de metro. In het verlengde van de verbrede Weesperstraat en het IJ-tunnel tracé wenst de gemeente het oostelijk deel van het centrum ook tot 'city' te ontwikkelen. Van Eyck wijst een dergelijke city-vorming af en pleit voor een herstel van de oude stad.

41. Alison & Peter Smithson, 'Town-planning advisory scheme and report for Mehring-Blucherplatz, Berlin', *Architectural design* 1964, nr. 8, pp. 383-384, p. 384. Dit nummer is geheel gewijd aan het werk van Team 10.

42. *Royaumont-tapes*, a.w., pp. 254-255.

43. Aldo van Eyck, 'motto: tussen de daken', *Bouwkundig Weekblad* 1969 nr. 18, p. 398. Dit nummer biedt een overzicht van de prijsvraag en meervoudige opdracht voor een nieuw stadhuis te Deventer. Van Eyck werd na de tweede ronde als prijswinnaar aangewezen. Zijn ontwerp is echter nooit gerealiseerd.

44. Aldo van Eyck, 'motto: tussen de daken', p. 398.

45. Eigenlijk is het stadhuis in Deventer een op zijn kant gezet weeshuis. De ordeningsprincipes die werkzaam zijn in de plattegrond van het weeshuis, worden hier toegepast in de opstand.

46. Aldo van Eyck: 'University college in Urbino by Giancarlo de Carlo', a.w., p. 152. In 1966 is er een grote Team 10 bijeenkomst in Urbino. Gastheer is De Carlo, plaats van samenkomst is het zojuist opgeleverde campusgebouw.

47. Giancarlo de Carlo, 'Talk on the situation of contemporary architecture', *CIAM '59 in Otterlo*, a.w., pp. 80-86, p. 86.

48. Giancarlo de Carlo, 'Shops and apartment buildings in Matera/South Italy', *CIAM '59 in Otterlo*, a.w., pp. 87-91, p. 88.

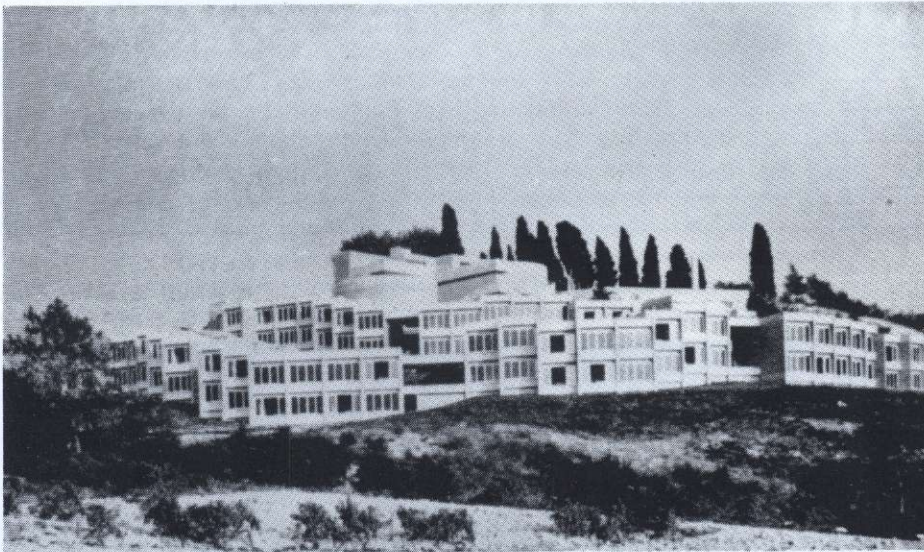
49. Ernesto Rogers, 'The Torre Velasca', *CIAM '59 in Otterlo*, a.w., p. 93.

50. Aldo van Eyck: 'University college in Urbino by Giancarlo de Carlo', a.w., p. 153.

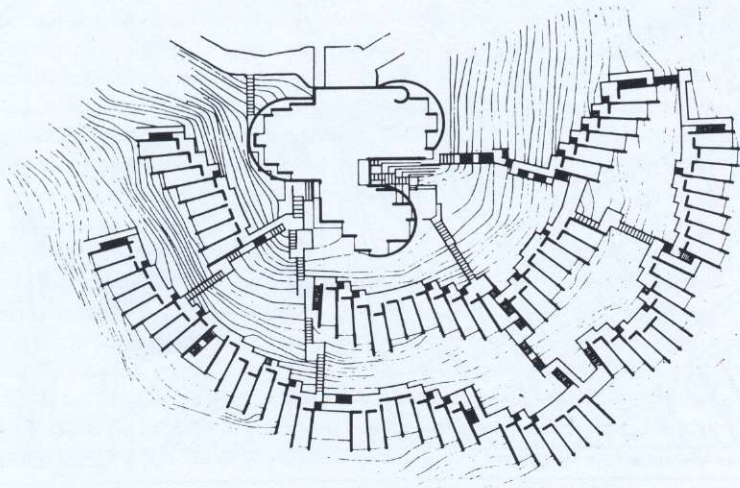
51. De gemeente Amsterdam nodigt naast Van Eyck ook Apon en Herzberger uit om een plan te maken. Deze plannen zijn gepubliceerd in *Forum* 1970, nr. 4. Van Eyck's plan wordt bekroond, maar niet uitgevoerd. In 1980 maakt Bureau Van Eyck & Bosch een nieuw stedenbouwkundig plan voor de Nieuwmarkt, waarin vele sporen van het ontwerp uit 1970 terug te vinden zijn.

Giancarlo di Carlo,
 bouwblok met winkels en woningen,
 Matera, 1959

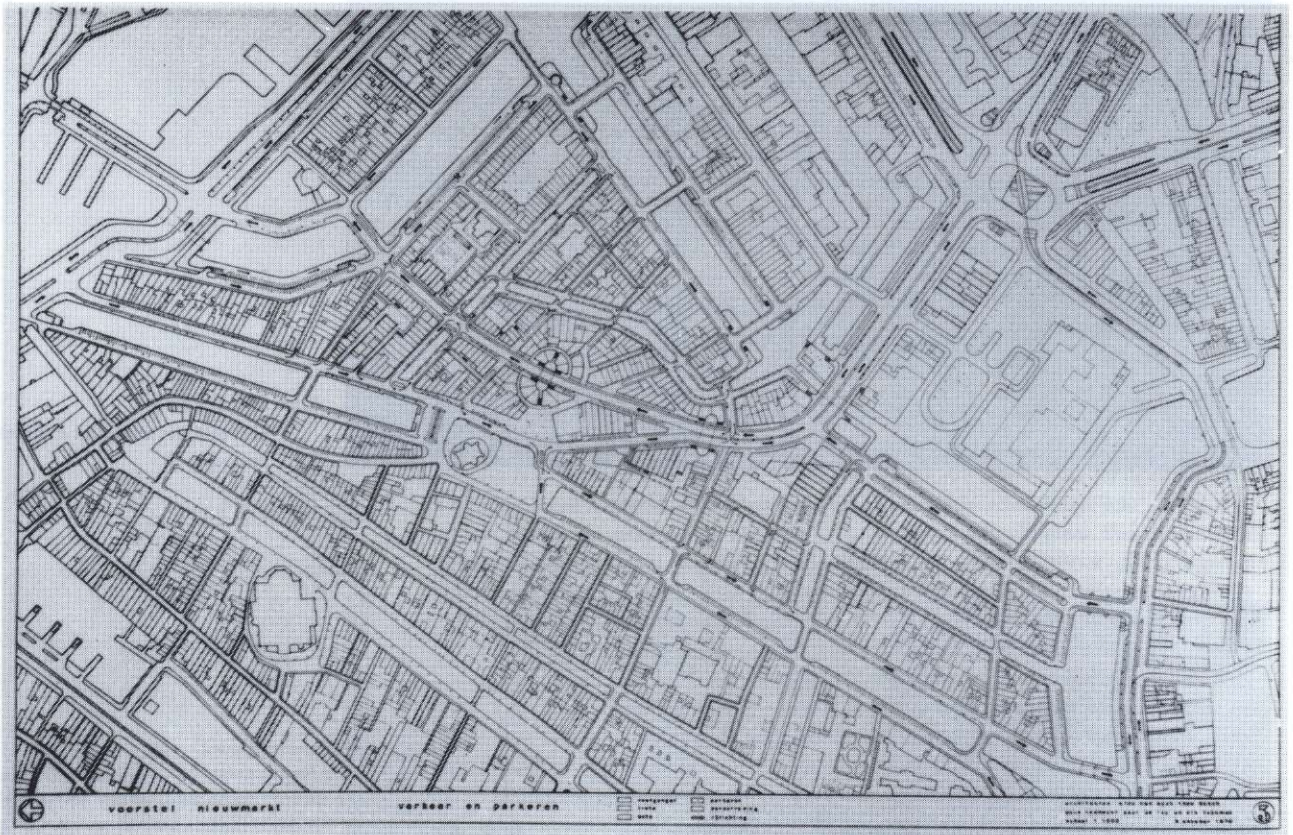

Giancarlo di Carlo,
 campusgebouw, Urbino, 1966

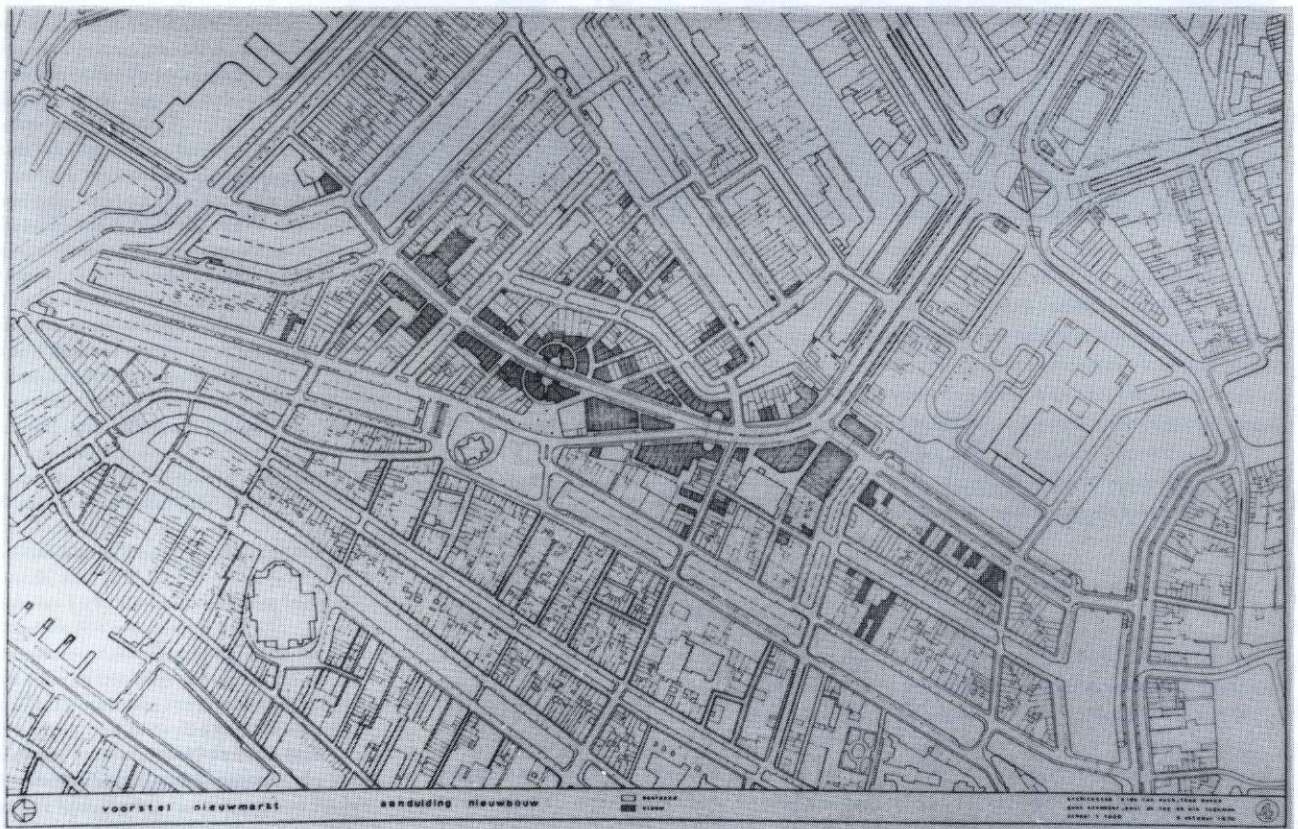

Giancarlo di Carlo,
 campusgebouw, situatie, Urbino
 1966

Aldo van Eyck,
Nieuwmarkt, verkeer en parkeren,
1970

Aldo van Eyck,
Nieuwmarkt, aanduiding
nieuwbouw, 1970

Aldo van Eyck,
Nieuwmarkt, perspectief vanaf
stadhuis, 1970

'Wij geloven dat zowel ruimtelijk als inhoudelijk de bestaande oude stadskernen vandaag psychologisch onontbeerlijk zijn, terwille van zichzelf, omdat zij er zijn met hun intense veelkleurigheid en beslotenheid, en omdat tot nu toe alle nieuwe wijken deze noodzakelijke kwaliteiten in het geheel niet bezitten, ook niet op hedendaagse wijze. Zij zijn star, leeg en steriel en daardoor onvoldoende leefbaar. Zolang zij dit zijn, zal de binnenstad als donor blijven fungeren. Haar taak als donor is echter vandaag te groot voor haar omvang. Het is daarom absoluut noodzakelijk niet alleen haar maat zo groot mogelijk te houden, maar ook te voorkomen, dat niet door het toevoegen van kwanta's juist die kwaliteiten, die haar door de steriliteit van de buitenwijken tot donor maakt, vernietigd worden.'⁵²

Van Eyck presenteert zijn voorstel in acht tekeningen. De eerste hiervan illustreren het gebruik van het gebied: bestemmingen begane grond, bestemmingen verdieping, verkeer en parkeren. Deze verschillende bestemmingen worden niet verbonden met specifieke gebouwen, maar zijn vrijelijk verdeeld over de bouwlagen van de gehele Nieuwmarkt. Iedere formele ordening van het gemengd wonen en werken ontbreekt. 'Het voortdurende proces van menselijke activiteiten willen wij niet anders dan mogelijkerwijs aanduiden. Een bedrijfje of woning kan morgen een winkel zijn. De in kaart gebrachte bestemmingen vormen dan ook een momentopname.'⁵³ De tekeningen zijn opgewerkte stadskaarten, waarin noch onderscheid wordt gemaakt tussen bestaande en nieuwe bebouwing, noch tussen Nieuwmarkt en de rest van Amsterdam. Een continue binnenstad lijkt zich uit te strekken tot aan de grootschalige elementen bij het Waterlooplein. De vierde tekening duidt de nieuwbouw aan. Deze concentreert zich rondom een nieuwe straat bovenop de metrobus die dwars door de buurt loopt. 'De huidige bebouwing is niet verder teruggedrongen dan absoluut noodzakelijk was voor de aanleg van de metrobus. Bestaande gaten in bouwblokken zijn ingevuld en de nieuwe bebouwing is aangepast aan de schaal van de overige.'⁵⁴ De nieuwe straat is tevens Van Eycks antwoord op de voorgestelde grootschalige verkeersdoorbraak. De dubbelbaansweg vanaf het Waterlooplein wordt opgelost in twee éénrichtingswegen: het bestaande tracé Gelderse Kade-Sint Antoniebreestraat, en de nieuwe straat die een vergelijkbaar profiel heeft als andere straten in de binnenstad. Ook het parkeren wordt ingepast in de formele structuur van de oude stad. Van Eyck lost dit op langs de grachten. Bestaande kades worden opnieuw ingericht of, waar het water breed genoeg is, uitgebreid met lager gelegen stukken. 'Wegtracé en verbetering van de parkeergelegenheden zijn zodanig ontworpen dat wanneer tot verwijdering van het verkeer in zijn huidige vorm besloten wordt, zij niet als zodanig functieloos worden en blijvende littekens in de stad achterlaten.'⁵⁵

Spreiding van stedelijkheid en een welgevormde stad, de axioma's van de configuratieve discipline, zijn ook in het voorstel voor de Nieuwmarkt aanwezig. Zij hoeven echter niet in het plan geconstrueerd te worden. De stad is er immers al. Het plan is dan ook nauwelijks te herkennen op de stadskaart: in de plattegrond voegt het zich in de stad. Slechts de opstand kan weerstand bieden tegen het realisme. De perspectieven op de laatste tekening geven een schematisch beeld van de nieuwbouw: skeletten, puien en afgeschuinde hoeken. Zo wordt geprobeerd om afstand te nemen van het oude in overeenstemming met het principe van de paralleliteit. geheel volgens het principe van de paralleliteit, getracht afstand te nemen tot het oude. De afstand is echter gering, omdat het plan en zijn context vrijwel samenvallen. De Nieuwmarkt is zelf de stad. Hoe dun deze grens is, blijkt uit de stadsvernieuwingsprojecten in Zwolle en Amsterdam die Bureau Van Eyck & Bosch enige jaren later maakt. Het metselwerk en de vele herkenbare elementen in de opstand doen een Hollands realisme ontstaan.⁵⁶

Wil het principe van de paralleliteit kunnen functioneren, dan moet de opgave mogelijkheden bieden om de afstand tussen object en context ook daadwerkelijk te realiseren. Zo maakt de letterlijke afstand tussen binnenstad en buitenwijk het mogelijk dat Van Eyck zijn plan voor Buikslotermeer als parallelle stad ontwerpt. Lastiger wordt het wanneer het object onderdeel is van zijn eigen context. In dat geval moet de context in het object bewerkt kunnen worden op een ander niveau dan de context zelf. In Deventer bijvoorbeeld wordt de parallel met de gotische stad uitgewerkt op het niveau van het gebouw en *architectonisch* gearticuleerd in de opstand. Het voorstel voor de Nieuwmarkt is echter een stedenbouwkundig plan, waarin het gebouw niet langer als apart niveau aanwezig is. Het object verdwijnt in de context en daarmee is die stad af.

52. Aldo van Eyck, 'Stadskern als donor', *Forum* 1970 nr. 4, pp. 20-27, p. 20.
53. Aldo van Eyck, 'Stadskern als donor', a.w., p. 22.
54. Aldo van Eyck, 'Stadskern als donor', a.w., p. 22.
55. Aldo van Eyck, 'Stadskern als donor', a.w., p. 21.
56. In een college over het Moederhuis trok Van Eyck de conclusie uit de projecten in Zwolle en Amsterdam dat baksteen en hout voor hem voorlopig taboe zou zijn, omdat deze materialen te veel refereren aan het bestaande.